

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. dr. D.J. de Vries
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. V.J.M.W. Vrijman

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,-;
f 50,- (tot 27 jr en 65+); f 125,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

ISSN 0166-0470

INHOUD

Andrew Hopkins en Arnold Witte
Van luxe architectuurtraktaat tot praktische handleiding:
de Nederlandse uitgaven van Scamozzi's *L'Idée della
Architettura Universale* **137**

Charles van den Heuvel
Willem Goeree (1635-1711) en de ontwikkeling van een
algemene architectuurtheorie in de Nederlanden **154**

Thomas H. von der Dunk
Het stadhuis van Zaandam en het Rechthuis van Westzaan **177**

Signalementen **180**

Monumentenzorg

De Koninklijke Schouwburg te 's-Gravenhage –
recente verbouwingsplannen van Charles Vandenhove
(M.S. Verweij) **180**

KNOB

Verslag van de studiedag in de Grote of O.L. Vrouwekerk
te Breda (C.W.H. Hendriks) **186**
Viering eeuwfeest van de KNOB in 1999 **187**

Summaries **187**

Auteurs **188**

Afbeeldingen omslag

*Voorzijde: Ionisch kapiteel van de achtergevel Slot Zeist,
Jacob Roman 1686, naar Scamozzi (foto K.A. Ottenheym 1985)
Achterzijde: 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, plafond
uit 1914 (foto G.J. Dukker, RDMZ 1997)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 96, 1997, nummer 5

Van luxe architectuurtraktaat tot praktische handleiding: de Nederlandse uitgaven van Scamozzi's *L'Idea della Architettura Universale**

Andrew Hopkins en Arnold Witte

Vincenzo Scamozzi's traktaat *L'Idea della Architettura Universale* werd in 1615 voor het eerst gepubliceerd in Venetië in een luxe en dure folio-editie.¹ Naar voorbeeld van de uitgaven van Palladio en Serlio was het boek van Scamozzi rijkelijk voorzien van plattegronden en opstanden, en bevatte een uitgebreide verhandeling over de vijf zuilenordes, evenals afbeeldingen van een aantal van zijn eigen ontwerpen. Zijn opzet om tien boeken te schrijven verbond de bedoelingen van Scamozzi bovendien met de traktaten van Vitruvius en Alberti. De hooggegrepen opzet van *L'Idea*, met grote hoeveelheden klassiek-erudiete kennis, paste bij de opdrachten van de zes gepubliceerde delen aan belangrijke Europese machthebbers.² De publicatiegeschiedenis van Scamozzi's traktaat laat echter zien, dat het werk werd ontdaan van zijn erudiete inhoud, en veranderde in een handleiding voor bouwmeesters of handwerkslieden. Deze omslag vond plaats in Holland in het midden van de zeventiende eeuw, in de context van rivaliserende uitgaven: de eerste een luxe architectuurtraktaat, de tweede en derde vereenvoudigde versies van Scamozzi's Ordes, en de vierde een compendium van de zuilenordes volgens Palladio, Vignola en Scamozzi.³

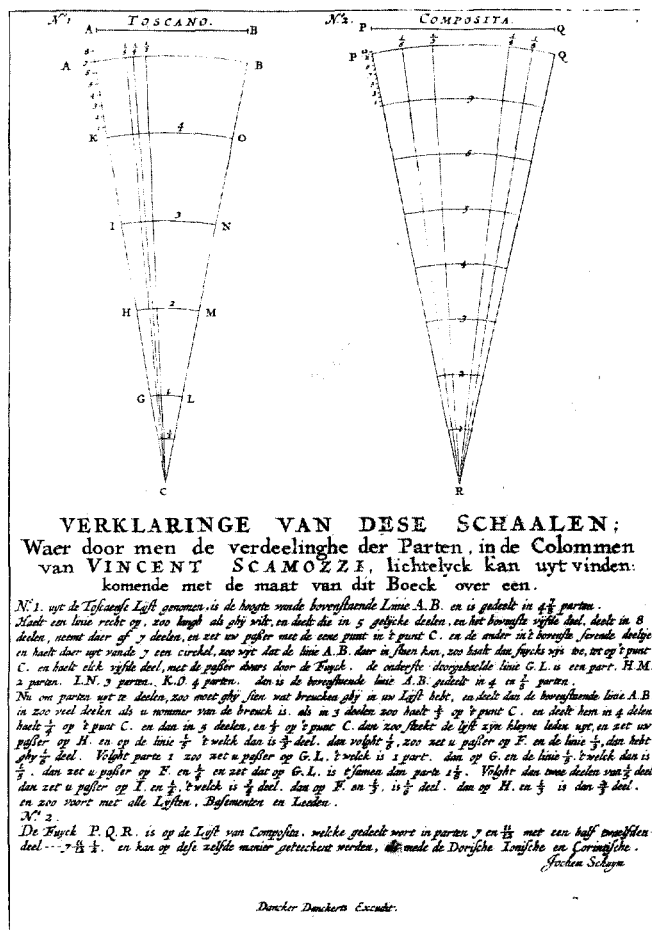
De oorspronkelijke Italiaanse editie van Scamozzi's traktaat omvat slechts zes van de tien geplande boeken. Deel I bevat Boek I over "de uitnemendheid van de architectuur en haar delen, en dat wat gebruikelijk is voor vooraanstaande architecten". Boek twee behandelt "de streken en landen, de kwaliteit van grondstukken, en de plattegronden van steden en vestingwerken". Boek III heeft als onderwerp privégebouwen, "voor gemak, en tevredenheid". Deel twee bevatte Boek VI over de zuilenordes, en ornamenten. Boek VII onderzoekt bouwmaterialen, en Boek VIII gaat in op de funderingen en daken van gebouwen. Van de vier ongepubliceerde boeken zou Boek IV alle soorten openbare gebouwen behandelen, Boek V de religieuze gebouwen, Boek IX de detaillering van architectuur en Boek X naast de verbouwing en restauratie van gebouwen ook landaanwinning.⁴ Het traktaat, zoals gepubliceerd in 1615, bevatte twee rijkelijk versierde titelpagina's, 800 pagina's tekst en index, en 43 gravures waarvan 39 voor Boek VI over de Ordes. Daarnaast werden er 42 houtsnedes gemaakt voor de andere illustraties, waaronder 28 voor Boek III.

Waarschijnlijk was het de omvang van de onderneming, in voorbereiding vanaf 1591, die de succesvolle afsluiting van het project verhinderde.⁵ Toen Scamozzi in de jaren 1590

koos voor folioformaat en houtsnedes voor de afbeeldingen, conformeerde hij zich aan het traditionele formaat voor dergelijke uitgaven, duur en verfijnd.⁶ Of het traktaat van Scamozzi ooit een goede verkoop zou hebben bereikt, is onbekend, omdat hij in augustus 1616, slechts acht maanden na de

Afb. 1. Vincent Scamozzi, Grontregulen der Bow=Const ofte De Uytmentheyt vande Vyf Orders der Architectura (...), Amsterdam, Cornelis Danckerts 1640. Folio. Titelpagina. UB-UvA OF 87/1 (Cat.no 1) (Foto: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam)

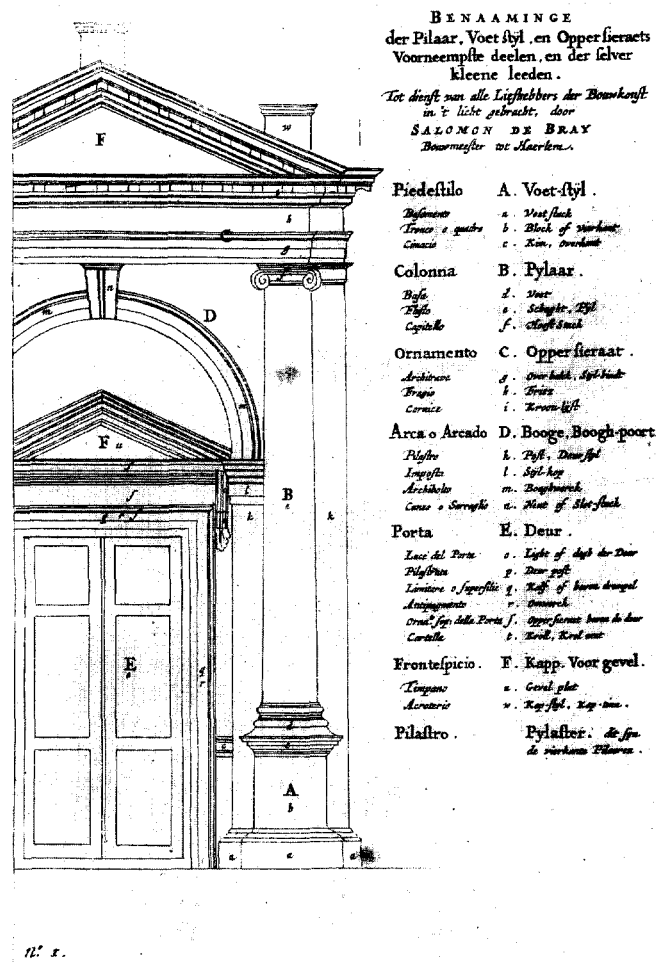

Afb. 2. Jochem Schuyam, Verklaringe van dese schaaen, in Vincent Scamozzi, Het voorbeeld der Algemeene Bouwkonst van Vincent Scamozzi, Amsterdam, Dancker Danckerts, 1658-1661. UB-UvA 2002 A 7 (Cat.no. 3) (Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

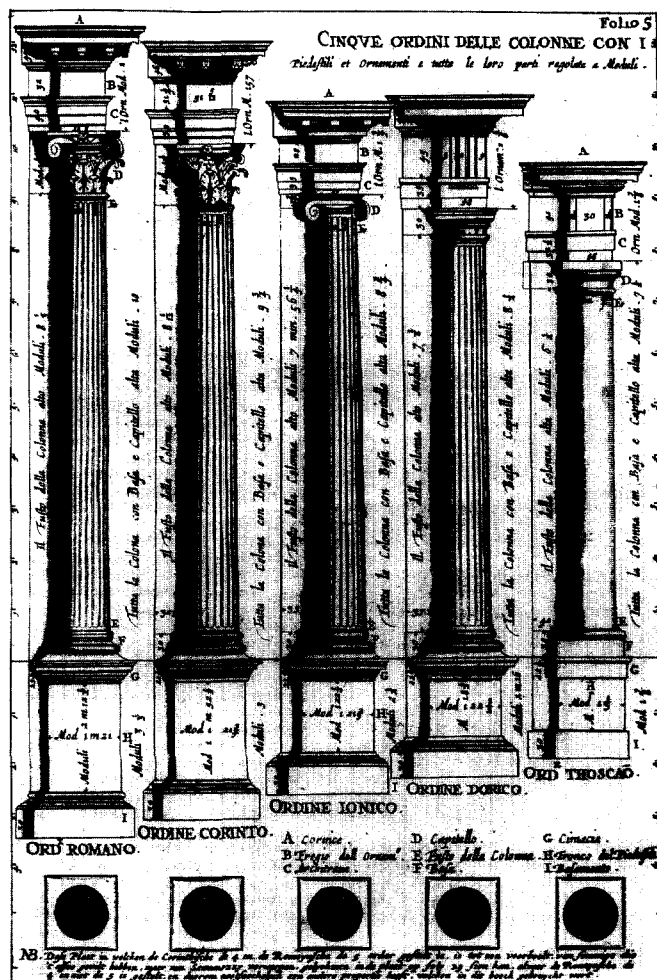
eerste druk in december 1615, overleed. De 670 exemplaren die overgebleven waren van een oorspronkelijke oplage van 1000, werden gekocht door de uitgever Justus Sadeler uit Leiden.⁷ Scamozzi's traktaat had geenszins het succes van Palladio's *Quattro Libri*, elf jaar na de eerste druk opnieuw uitgegeven in 1581, en nogmaals in 1600. Evenmin evenaarde zijn traktaat de roem van de eerste volledige editie van Serlio's traktaat in zeven delen in 1584, uitgegeven door Vincenzo en zijn vader in betaalbaar quarto-formaat.⁸ Het ontmoedigende verschiert van Scamozzi's traktaat, met zijn abstracte formulering van de titel en hooggegrepen taalgebruik moet onze blik niet afleiden van de vele praktische punten die worden besproken en de gedegen adviezen voor zowel opdrachtgevers als architecten.⁹ Aan het eind van de zeventiende eeuw bleek er voldoende vraag te zijn naar het traktaat van Scamozzi om in 1687 en in 1694 nieuwe drukken te rechtvaardigen. Zoals de uitgever van de tweede herdruk, de Venetiaanse edelman Girolamo Albrizzi in zijn voorwoord

schreef, was de oorspronkelijke uitgave zeer zeldzaam geworden, hetgeen geen verwondering mag wekken, gezien het feit dat Sadeler meer dan de helft van de oplage naar Leiden meenam. De vraag in Italie, waarover Albrizzi schreef, was echter nog steeds naar een luxe folio-editie.¹⁰

De aanvang van de publicatiegeschiedenis van Scamozzi's traktaat in het Nederlands volgde deze Italiaanse traditie van luxe-edities, zoals ook bij de vertalingen van Serlio, Vignola en Palladio het geval was geweest. Serlio's boeken waren afzonderlijk, en paarsgewijs, door Pieter Coecke van Aelst vertaald en uitgegeven in Antwerpen in de zestiende eeuw. Een volledige editie in folioformaat werd in 1606, en nogmaals in 1616 uitgegeven te Amsterdam. Vignola's traktaat was reeds in vier folio-edities verschenen in de zeventiende eeuw voordat Cornelis Danckerts een editie in octavo-formaat uitbracht

Afb. 3. Jochem Schuyam, Benaaminge der Pilaar, Voetstyl, en Oppersieraets ... in Vincent Scamozzi, Het voorbeeld der Algemeene Bouwkonst van Vincent Scamozzi, Amsterdam, Dancker Danckerts, 1658-1661. UB-UvA 2002 A 7 (Cat.no. 3) (Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Afb. 4. Cinque Ordini delle Colonne, in Vincent Scamozzi, Het voorbeeld der Algemeene Bouwkonst van Vincent Scamozzi, Amsterdam, Dancker Danckerts, 1658-1661. UB-UvA 2002 A 7 (Cat.no. 3) (Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

in 1643 die hij baseerde op de Franse uitgave van 1638. Danckerts gaf vervolgens in 1646 het deel van Palladio's *Quattro Libri* over de zuilenorden uit in folio.¹¹ Voordat Danckerts deze uitgave van Palladio's werk verzorgde, bracht hij echter een vertaling uit van het zesde Boek van Scamozzi, over de zuilenordes. In de Nederlandse situatie ging de publicatie van Scamozzi aldus aan Palladio vooraf, en had onder andere om die reden een merkbaar grotere invloed op architectuurontwerpen en bouwpraktijk van de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw.¹²

Cornelis Danckerts (ca. 1603-1656)¹³ was een innovatieve uitgever, die in 1631 Hendrik de Keyzers *Architectura Moderna* had verzorgd, het eerste Nederlandse architectuurtraktat op klassieke leest geschoeid. Later bereidde hij een omvangrijke uitgave voor van afbeeldingen van het Stadhuis van Amsterdam, het hoofdwerk van Jacob van Campen, welke

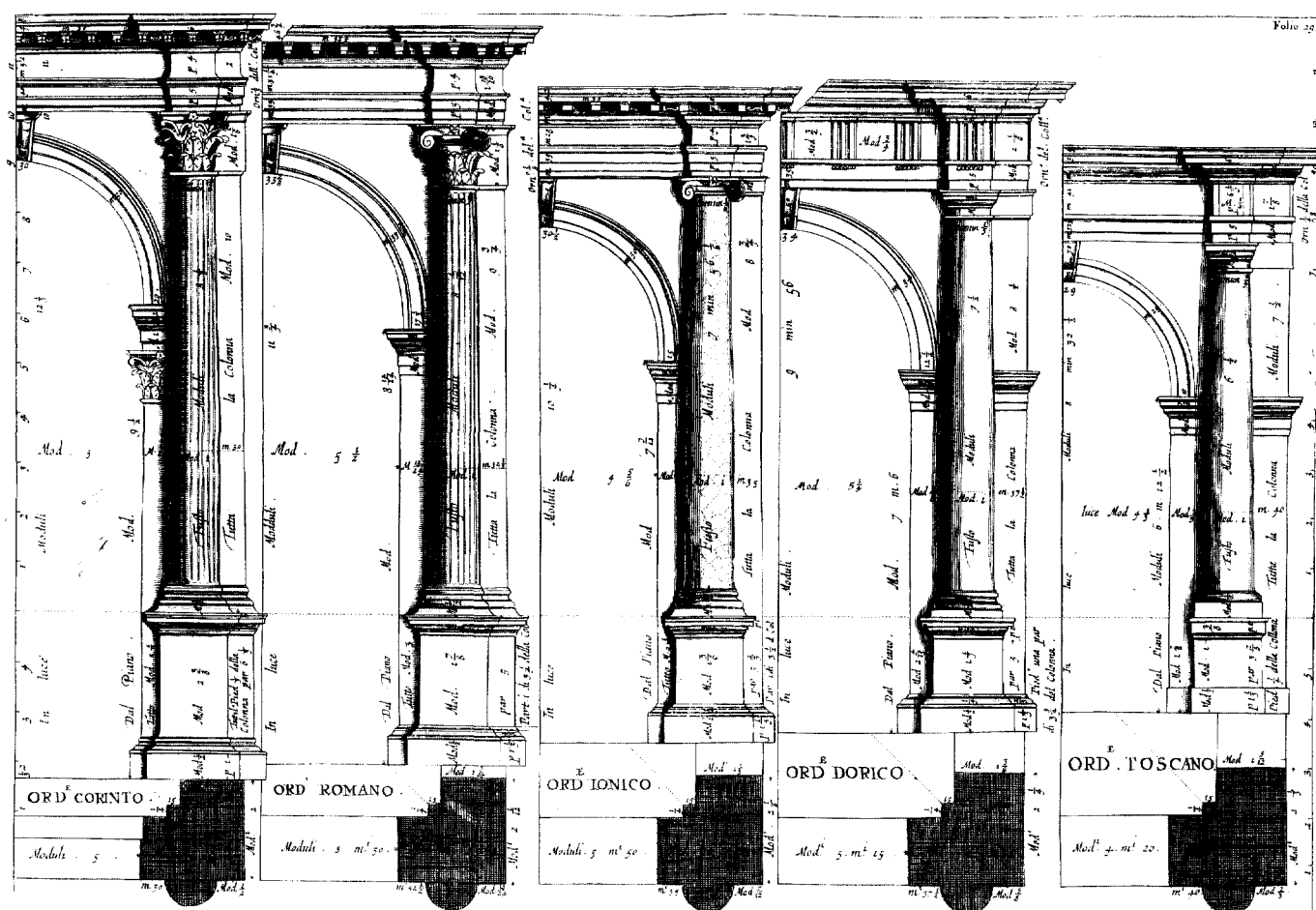
pas na zijn dood verscheen.¹⁴ Precies 25 jaar na de eerste editie in het Italiaans vervaardigde Cornelis de vertaling van Boek VI over de vijf zuilenordes en gaf deze uit in folioformaat (1:1640; afb. 1). Danckerts' editie was de eerste buiten het Italiaanse taalgebied en uit zijn keuze voor het boek blijkt zijn handelsgeest, aangezien dit het populairste onderdeel van het traktaat van Scamozzi zou blijken te zijn. Danckerts' editie uit 1640 volgde de originele Italiaanse editie nauwgezet in formaat en kwaliteit. Hoewel de tekst in het Nederlands was vertaald, bleven de verklaringen bij de 39 illustraties in het Italiaans gesteld. Of Cornelis ook vertalingen van de andere boeken van Scamozzi op stapel had staan is niet bekend, maar een eventueel vervolg werd verhinderd door zijn overlijden in 1656.

Zijn zoon, Dancker Danckerts (1633/34-1666), volgde zijn vader op in het uitgeven van architectuurboeken. In 1655 was hij naar Italie, meer in het bijzonder Venetië gereisd, waar hij van de erven van Scamozzi ten minste acht originele, tot dan ongepubliceerde houtsnedes kocht, samen met de originele houtsnedes gebruikt voor de Italiaanse editie (35 van de in totaal 42 platen):

Vrientlijke Leser, ende alle ghy waerdighe Lief-hebbers der loffelijke Bouw-konst, wy komen U E. hier in onse gemeene Moeder-lijke ende Woordt-rijcke Nederlandsche Tale, voordragen het derde Boeck uyt het eerste Deel, van de hoogh geachte Beschryvingh der al-gemeene Bouw-konst, (...) niet simpelijken een Cotype ofte maer een bloote Translatie: Maer zijnde dese de selve, ende de Originele Platen van Scamozzi, met zijn eygen handt geteekent, het Originaal ende Principaal selver; die ick, in den Iare 1655. in Venetien zijnde, met groote vleyt hebbe na gespeurt, op gesocht, de Erfgenamen af gekocht, ende met my mede uyt Italien gebracht.¹⁵

Het verkrijgen van het originele materiaal zal Dancker hebben aanzet een complete vertaling op de markt te brengen in folioformaat, met gebruikmaking van de originele houtsnedes. Maar voor hij het project kon afronden, verscheen in 1657 een rivaliserende uitgave, geschreven door Symon Bosboom (2:1657).

Symon Bosboom (1614-1662) was op dat moment Stads-Steenhouwer van Amsterdam, en betrokken bij de bouw van het nieuwe stadhuis. Hij volgde Willem de Keyser in 1653 op in de functie van meester-steenhouwer van het project, toen deze – ten gevolge van financiële malversaties – werd ontslagen van zijn taak. Bosboom was echter al langer werkzaam bij de bouw van het stadhuis, volgens de bronnen vanaf 1651, als onder-meester-steenhouwer, als opvolger van de kort daarvoor overleden Daniël Hillebrandts. Het aandeel van Bosboom in de bouwsculptuur van het Stadhuis is onderwerp van discussie. Weissman¹⁶ bestreed enige noemenswaardige inbreng van Bosboom, terwijl Taverne¹⁷ op grond van de medewerking van Bosboom aan de bouw van het Burger Kinderen Weeshuis te Nijmegen (1644-45) zijn aandeel zeer wel mogelijk achtte. In de zeventiende eeuw werd de roem van

Afb. 5. De vijf orden van zuilen en bogen volgens het systeem van Scamozzi, in Vincent Scamozzi, *Het voorbeeld der Algemeene Bouwkonst* van Vincent Scamozzi, Amsterdam, Dancker Danckerts, 1658-1661. UB-UvA 2002 A 7 (Cat.no. 3) (Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Bosboom al bezongen door onder andere Cornelis de Bie¹⁸, mede vanwege zijn bewerking van Scamozzi's traktaat. Bosboom zag, door zijn praktische ervaring, de potentiële markt voor diens bouwkundige adviezen, met name de verhandeling over de vijf zuilenordes. Hij besepte echter dat de zwakte van het boek lag in de lange, ontoegankelijke tekst, en dat de gemiddelde handwerksman meer gebruik zou maken van de afbeeldingen, die in de editie van Danckerts nog van Italiaanse bijschriften voorzien waren. Bosboom ondernam daarom de taak, het zesde Boek van Scamozzi in minder hoogdravende taal te herschrijven, en de noodzakelijke begrippen begrijpelijker uit te leggen. Het resultaat werd in 1657 uitgegeven in een betaalbaar quartoformaat, waarin de helder opgezette afbeeldingen (40 in totaal) van Nederlandse uitleg voorzien waren. Daarnaast had Bosboom een wiskundige schaal toegevoegd, waarmee een 'module', de doorsnede van de schacht van de zuil en tevens basiseenheid van de maatverhoudingen van alle onderdelen van een zuilenorde, in minuten (60ste delen) kon worden verdeeld. De verhoudingen van alle onder-

delen van een zuilenorde, van piedestaal tot kroonlijst, werden op deze wijze door middel van standaard maatverhoudingen vastgelegd. Met behulp van deze verhoudingen werd het de gebruiker van het boek gemakkelijker gemaakt om de afmetingen van de zuil aan elke situatie aan te passen, waarmee de zuil als decoratief element bruikbaar was voor een breed publiek, van architect tot handwerksman. Bosbooms oorspronkelijke opzet was, zoals hij later beweerde, het samenstellen van een eenvoudig leerboek voor zijn leerlingen. Deze bewerking bleek de meest succesvolle vanaf de eerste uitgave tot ver in de negentiende eeuw.¹⁹

Bosbooms uitgave was een doorn in het oog van Dancker Danckerts' project om een volledige vertaling in één of andere vorm te publiceren. Hoewel de voorbereidingen al ruimschoots voor 1657 begonnen zullen zijn, achtte Danckerts zich genoodzaakt om voortijdig twee delen van het project te laten verschijnen in 1658, in de hoop de markt terug te winnen en de volledige vertaling tot een later moment uit te stellen (3:1658). Deze uitgave bevatte weliswaar de nieuwe ver-

taling van Boek III, maar Boek VI is slechts een ongewijzigde herdruk van zijn vaders editie uit 1640, waarin de bij-schriften van de illustraties in het Italiaans gesteld bleven. Maar Danckerts erkende de gegronde bezwaren die Bosboom tot zijn bewerking hadden aangespoord, en hij voegde dan ook een op Bosbooms geïnspireerde schaalverdeling met 'Verklaaringe' toe, waarin de zuil in 'parten' werd verdeeld, en niet in modulen en minuten zoals bij Bosboom (afb. 2). De doorsnede van de zuilschacht wordt ook hier als basiseenheid aangehouden, maar wordt 'part' genoemd. De berekening van gedeeltes van een 'part' geschiedde echter niet in minuten, maar in breuken. Deze schalen, waarmee met behulp van een passer vanuit een willekeurig onderdeel van de zuil de grondmaat van het systeem berekend kon worden, waren ontworpen door Joachem Schuym en uitgevoerd door Dancker, die

tevens een viertal nieuwe platen toevoegde waarin de onderdelen van de zuilen in het Italiaans en Nederlands benoemd werden (afb. 3). Deze laatste addenda waren ontworpen door Salomon de Bray die al in eerdere projecten met de familie Danckerts had samengewerkt.²⁰ Dancker poogde op die manier zijn eigen editie toegankelijker te maken, zij het in een geïmproviseerde vorm. Aan deze editie voegde hij tevens een pamflet toe, waarin hij Bosboom beschuldigde van foutieve interpretatie van Scamozzi's principe:

Noodighe WAERSCHOUWINGHE, Theghens de verbroddinghe over de Gront-regulen der Algemeene Bouw-konst van Vincent Scamozzi, spreekende van de vijf Orders der Colommen, welckers naemrovighe Boeckjens, onbeschaaemdelijck zijn uyt gegeven, onder schijn van verlichtingh: Het eene door Symon Bos-boom, Stads Steen-houwer tot Amsterdam: En 't tweede qualijk berichtende Boeckje, by een gestelt door Meester Christaen Martyni von Anhalt, op de Zee-dijck in de Const-Schoole.

Niet sonder groote Reeden seyt den Heydensche Philosoph Seneca, daer is niets soo Heyligh, of het vindt zyn Ontheyligher; want de dagelijckse ondervindingh ons het genoegsaem leert, en voornamelijck te sien is, aen de Grondt-regulen der Algemeene Bouw-konst, soo naeuwkeurlijck van Vincent Scamozzi in zyn leven op gestelt en beschreven, dat niet alleen geheel Italien hem voor opper Bouw-meester gehouden, en zyne Boecken als kostelijcke Paerlen gheacht hebben, maer oock onse Nederlanden, nae datse deselve in onse Neerduytsche Tale ghesmaect, hem voor haer light erkent heeft. Nochtans hebben sich hier eenighe uyt den slechten hoop (...) hem soecken te verbeteren, en klaerder voor Leerlingen op te stellen, daer den eenen Rabbi niet en schrijft dat noodighlijck geweten moet werden, en oock selfs seght dat zyne ruyghe Schetsen van de Colommen, geen beschryvingh van doen en hebben, en den anderen achter-weeghen houdt, soo wel uytdruckelijcken seght, het selve zyne Leerlingen met goet fundament mondelijk te onderrechten, daer de klaerheyt van onsen Scamozzi soo volmaect is, dat hy soo langhe nae zyn Doot leert en spreeket, door zyne suyvere Boecken, dattet van elck goet verstant, sich maer daer toe begevende, oock sonder Leer-meester kan verstaen werden, ende tot grondighe kennisse van alle de verhandelde Saecken, en Bouw-konstige Formen en Leeden kan komen, als oock mede tot de Pracktijcke ofte Daet selver, van die te kunnen uytvoeren, zijnde zyne wijtlopgheydt en duydelijckheyt soo klaer en seecker, dat soo wie maer de selve oock sonder grondighe oorsaek van dien te verstaen simpelijken na volghet, altoos wel ende seecker uyt sal komen, 't welck geen van haere ruyge Schetsen doen kan, en om dat onsen Autheur veel schrijft, ende wijt lopigh en perfect is met zyne Rekeningen en Verdeelingen in parten, daerom zy hem voor duyster uytmaecken, en zy Luyden om datse kort en onperfect zyn, willen licht voor de Leerlinghen werden, soo wel uytdruckelijcken seght, men diende Griecks en La-

Afb. 6. Symon Bosboom, Cort Onderwys vande vyf Colommen (...). [Amsterdam] 1657, Amsterdam. Klein folio. Titelpagina. Rijksprentenkabinet 330 C 25 (Cat.no. 4) (Foto: Rijksmuseumstichting Amsterdam)

tijn te leeren, om onsen waren Scamozzi te verstaen, maer wat soude men dan voor een vreemden Tael moeten leeren, om haer weet-niet-achtigh stil-swyghen te begrypen; want waer door wort een Boeck duyster, ick laete het haer selfs oordeelen, (soo zy kunnen,) omdat het perfect en nauw-keurigh is? Horatius sal 't oordeel vellen, als hy zeyt, ick Arbeyde om kort te zyn, en werde doncker, niet ick trachte wyt-loopigh te gaen, en werde duyster: En getergh door de onbedachte stoudtheydt, en 't hoogh op-snyden van dese Baetsuchtighe, [verso] die wel buyten eenigen schijn of reden, sonder oin gemerckt te hebben, het nadeel dat zy Luyden, door haer hoogh op geven, d'eenvoudighen bedriegen, en oock de naem-rovingh die zy onsen waren Scamozzi daer mede aen doen.

Ick wil U goetgunstige Leeser, en alle ghy yverige Leerlingen, wel waerschouwen, u met sulcke Brillen niet en laet begooghelen, dat soo wanneer ghy al volghens den stijl van dese Boeckjens, soo en soo onderwesen sult zijn, en meenen den waren Scamozzi te verstaen, U E. daer mede bedrooghen sult vinden, alsoo een heel ander Methode en Wyse in dese als in onse ghehouden wert, (...).

Dancker legt vervolgens uit, dat het systeem van Bosboom verschillende maten door de omzetting naar minuten aan elkaar gelijk maakt, en daardoor de verhoudingen tussen de verschillende onderdelen verstoort, en bovendien de lezer opzadelt met een nodeloos ingewikkelde berekening.

Dogh door al dit Onweder als geseyt, geweeht, om in gevolge sulcks en diergelijcks voor te komen, ende de Leerlingen en Lief-hebbers meerder te voldoen, heb hier tot lichtheyt en meerder verklaringhe by-ghevoeght, een Plaet, in welke klaer verthoont wert, een Tafel, om alle begeerde Verdeelinghe in parten, licht te kunnen maecken, en alsoo Scamozzi gegevene Verdeelingh klaerlijck te verstaen, komende met de maat van dit Boeck over een, 't welck ten eynde voorsz door een Lief-hebber der Bouw-konst, heb doen vervaerdigen, vertrouwe nu voortaan dit teghenwoordighe Boeck van Scamozzi, vry en onbesproocken sal blyven van eenighe duysterheydt. Biddende onse aenghewende vlijt danck-baerlijck te ontfangen, (in 't verbeteren van eenighe geringhe fouten, en 't vermeerderen met noch vier kopere Platen, verhandelende een seer duydelijke eygentlijke Nederduytsche benamingh der Bouw-Formen en Leeden, seer bequaem neffens de Figuren met de Italiaensche benamingh ghestelt, door den wel-ervaren Bouw-konstenaar Salomon de Bray,) blyve onderwijle

U E. Al genegen Vriendt
Danckert Danckertz.

De door Danckerts geformuleerde bezwaren lijken bij vergelijking van de twee systemen vergezocht. In de eigen vertaling van Boek VI van Scamozzi zijn de maatverhoudingen (die in de afbeeldingen staan aangegeven) van de volgende toelichting voorzien:

TEGEN-BERICHT,

Op de onnodige Waerschouwinge van

DANCKERT DANCKERSE

Kaert- en Boeck-verkooper, woonende in de Kalver-strat in de Danckbaerheyt, Op mijn Boeck van de ARCHITECTURA, Door den diepfinnighen *Vincens Scamozzy*, Architect tot Venetien, En door my in Minuten getelt.

Unghelike Liefhebbers der Edele Bouw-Konst, U E. is bekend, hoe ick in den Jaer 1657, hebbe uygegeven het Kort-Overwys van de 5 Colommen door Vincens Scamozzy geordeneert, en door my in Minuten getelt. En alsoo mijn Boeck eenige maanden onbeproocken is gebleven, foo kom nu Danckert, en oordeelt van de Kunst als de blinde van de colour, noemende het Verboodigh, Brillen om de eenvoudighe begoochelen, en d'ingelijcke Dullemaas-reden meer. Hier op soud ick wel veel laetliche woorden reghens hem kunnen ghebruycken, maer ick sal hem verhoonen en handelen met hem na sijn louchtheyt, denckende, vergeeft het hem, want hy weet niet wat hy doet; en sellen de Liefhebbers maer alletenich voor de reden welke my bewogen hebben, om de 5 Colommen op soo'n lichten manier te brengen, welke dese zijn:

Ten eersten, Om dat het mijn Discipelen barelck verocht hebben. Ten tweeden, Om dat het van Danckert niet wel overgheet is in onse Modetiaele, maer veel meer Italiaenliche, Griekische en Latijnliche woorden is vervult gebleven. Ten derden, Om dat de Koperende vol fouten is, ghelijck ick deurgas (het ghehele Boeck deur-focckende) bevonden hebbe.

Om U E. daer eenighe kennis van te gheven, sal ick gaen voortellen een Colomme, ghenamt *Romane*, synde de eerste op het blad, gheteyckent met folio 5. by welke Colomme hy schrijft: *si fuit Colonna alta Modulo 81*. En daer behoort te staen: De Colomme: sooder Bafament en Capiteel is 81. Modul, Ergo, 15 minuten siet hy daer te veel.

Ten tweeden, so schrijft hy: *Totus is Colonus apud Capitellum Modulo 10*. En daer behoort te staen: De Colomme met de Bafament en Capiteel is hoogs 10. Modul, Daer blijft dan noch de selve 15-minuten te veel.

Ten derden, soo schrijft hy, *1 Om. Mod. 2*. En daer behoort te staen: Het Ornament is in 't geheel hoogh 1 Modul en 77-minuten, dat ick 3, minuten.

Ten vierden, soo siet hy de gantche hoogte van het pedestaal op 3 1/2 Modul; en 't is maer 3 Modul; dat schieft 30 minuten. Somnia, dat de gantche hoogte komt te schieken 38 minuten.

Ten vijften, so siet hy de Cornis apart, hoogh 48 minuten, en 't is maer 46 1/2. Dat schieft 1 1/2 minuten. De Frijs siet hy op 34 minuten, en 't is maer 31 1/2. Dat schieft 2 1/2 minuten. En de Architect siet hy op 40 minuten, en 't is maer 39. Dat schieft 1 minuut. Somnia, dat op de gantche hoogte van het Ornament te veel is gheleest 3 minuten.

Ten seften, soo siet hy de Colonne *Romane* boven dick te zijn 5 1/2, minuyt, en in folio 80—51 1/2. In folio 80—51 1/2. En in folio 82—51 1/2. Hier uyt kunnen de Lief-hebbers nu oordeelen, hoe onghenotich dit Boeck uygegeven is, niet allen om dese fouten die hier aengesteyckent zijn, maer om alle de fouten die ick noch niet een aengesteyckent hebbe; Want foo ick hem alle de fouten aenwees, die hy begaen heeft, foo kond' hy geen beter vonds gevonden hebben om tot Corrigeren van sijn Boeck te komen, als mer sijn onnodige waerschouwinge die hy gedaen heeft. Want het Boeck van Danckers is om louchte Leeringhen te verweeten, en in confidie te brengen; en als 't langhe enough in sijn ongereedte wateren gheswommen hebben, foo sullen sijn leffen in sijn Fuyck vast-tracken, die by Anno 1678, daer eerst ingebrachte heeft. En foo de Liefhebbers noch eenighe fouten begeeten te weeten, die kunnen het Boeck van Mr. Critiaen Matynus Anhalt opdoen, daer sal U E. noch eenige fouten onteckent vinden, hoewel lange niet die begaen zijn.

En voorts: Wat Danckers meer owerende seyt is niet weerdig te beantwoorden, als dat ik in 't even groot ghenomen hebbe, sulcks laer ick de verhandighe oordeelen. En is nootdrees waerdigh dat Meester Anhalt seyt: Dat een Architect moet weeten, foo hem eenighe ongelaghenheyt in 't werck te voorloopen moede komen, het selve te remedieren. De verhandighe is die genoech geleyt. In 't kon sullen wy in acht nemen 't geen SALOMON seyt: Wanneer een S O T fweegh, foo soude hy mede voor wijs gehouden zijn.

U E. gantch genegen Dienaar

S. BOSBOOM.

Afb. 7. Symon Bosboom, Cort Onderwys vande vyf Colommen (...). [Amsterdam] 1657. Amsterdam. Klein folio. Het 'Tegen-bericht, Op de onnodige Waerschouwinge van DANKER DANCKERSE'. Rijksprentenkabinet 330 C 25 (Cat.no. 4) (Foto: Rijksmuseumstichting Amsterdam)

Den Modulo kan op vele manieren gedeelt worden, maar 't beste is dat men hem dele in 60 gelijcke deelen; zijnde een rationeel getal voortgebracht van 6 en 10 en beide perfect, (...). Dese manieren van spreken van portien is ook van Vitruvio gebruikt geweest, daar hy handelt van de Compartimenten der leden van de Ornamenten, maar sy hebben hare breuken die van allen niet te wel verstaan en verhandelt zijn.

Wy noemen dese divisien, om deselve niet met andere te confundeeren; minuten, volgende daar in de Geographus en Astrologos, dewelke de graden van den Hemel, van de Aarde, en van de Horologien alsoo verdeelen, en soo kunnen wy ook alle andere mate deelen, het zy een Palm, een Voet ofte een Elle (...).²¹

In de afbeeldingen van de zuilen in de Danckerts-vertaling echter zijn de delen van de 'parten' in de plaat met de vijf zuilenordes zowel breuken als minuten aangegeven (afb. 4 en 5). Bosboom reageerde op Danckers aanval met een open brief, welke als voorwoord was toegevoegd aan een herdruk van de editie 1657, waarschijnlijk door Bosboom zelf uitgegeven kort na de editie 1658 van Dancker Danckerts (4: circa 1658-60; afb. 6 en 7). Bosbooms tegenaanval was scherp geschreven, met als doel de imperfecties van Danckers uitgave bloot te leggen. De argumenten van Dancker worden hier omgedraaid, maar Bosboom geeft duidelijker aan dat de verschillen niet in de systemen liggen, maar in de aangehouden maatverhoudingen:

Tegen-bericht, Op de onnodige Waerschouwinge van DANKER DANCKERSE Kaert- en Boeck- verkooper, woonende in de Kalver-straet in de Danckbaerheyt, Op mijn Boeck van de ARCHITECTURA, Door den diepsinnighen Vincent Scamozzy, Architect tot Venetien; En door my in Minuten gestelt.

Gunstighe Liefhebbers der Eedele Bouw-Konst, U E. is bekent, hoe ick in den Jare 1657. hebbe uygegeeven het Kort-Onderwijs van de 5 Colommen door Vincent Scamozzy geordineert, en door my in minuten gestelt. En alsoo mijn boeck eenige maenden onbesproocken is gebleven, soo komt nu Danckerts, en oordeelt van de Kunst als de blinde van de couleur, noemende het Verbroddelinge, Brillen om de eenvoudige te begoochelen, en diergelijke Dullemans-reden meer. Hier op soud ick wel veel lasterlike woorden teghens hem kunnen ghebruycken, maer ick sal hem verschoonen en handelen met hem na sijn Ionckheyt, denckend, vergeeft het hem, want hy weet niet wat hy doet: en stellen de Liefhebbers maer alleenlick voor de reden welcke my bewoghen hebben, om de 5 Colommen op soo'n lichten manier te brenghen, welcke dese zijn:

Ten eersten, Om dat het mijn discipelen hartelick versocht hebben. Ten tweeden, Om dat het van Danckersen niet wel overgeset is in onse Moedertaele, maer met veel Italiaensche, Grieksche en Latijnsche woorden is vervult ghebleven. Ten derden, Om dat de Kopersnede vol fouten is, ghelijck ick deurgaens (het gheheele Boeck deur-soeckende) bevonden hebbe.

Bosboom rekent de lezer vervolgens in een aantal voorbeelden voor, welke fouten Dancker op zijn beurt heeft gemaakt, en welke effecten dat heeft op het totale aanzicht van de zuilen en de maatverhoudingen. Hij beperkt zich tot een vijftal voorbeelden, om Dancker niet de gelegenheid te bieden alle noodzakelijke verbeteringen in de volgende editie te verwerken. Bosboom beschuldigt Dancker tenslotte op zijn beurt van het 'misleiden' van de lezers:

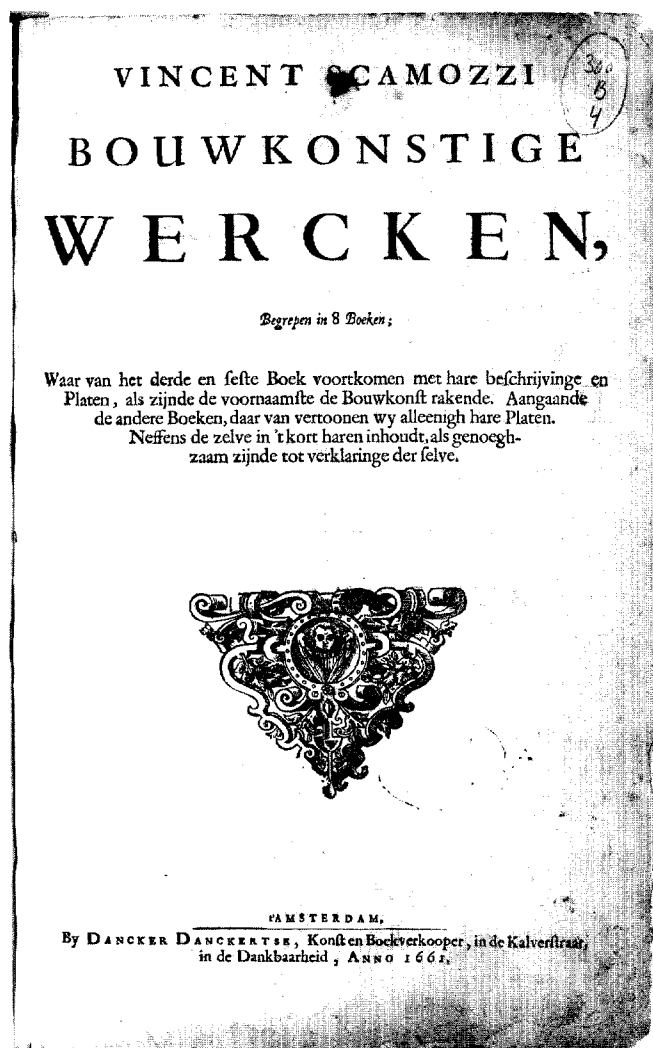
Want het Boeck van Danckers is om de Ionghe Leerlingen te verwerren en in confusie te brenghen; en als sy lang ghenoech in sijne ongeredderde wateren gheswommen

hebben, soo sullen sy ten lesten in syn Fuyck vast-raecken, die hy Anno 1658. daer eerst in gebracht heeft. En soo de Liefhebbers noch eenighe fouten begeeren te weeten, de kunnen het Boeck van Mr. Cristiaen Martynii Anhalt opstaen, dar sal U E. noch eenige fouten ontdeekt vinden, hoewel lange niet die begaen zijn.

En voorts; Wat Danckers meer onwetende seyt, is niet weerdig te beantwoorden, als dat ik 3/8 en 1/3 even groot ghenomen hebbe, sulcks laet ick de verstandighe oordelen: En is noteerens waerdigh dat Meester Anhalt seyt: Dat een Architect moet weeten, soo hem eenighe ongelegenheyt in 't werck te voorschijn mochte komen, het selve te remedieren. De verstandige is dit genoech geseyt. In 't kort sullen wy in acht nemen 't geen SALOMON seydt: Wan neer een SOT sweegh, soo soude hy mede voor wijs gehouden zijn.

U E. gansch genegen Dienaer
S. Bosboom.

Het antwoord op Bosbooms aanval kwam in 1661, in de vorm van een nieuwe uitgave van Scamozzi's traktaat, uitgegeven door Dancker Danckerts (5:1661; afb. 8 en 9).²² Deze uitgave bevatte niet alleen de uit 1658 stammende toevoeging van Schuym en De Bray om de uitgave aantrekkelijker te maken voor de praktisch ingestelde lezer, maar ook tot dan toe ongepubliceerde, oorspronkelijk door Scamozzi ontworpen platen, gericht op een publiek van connaisseurs en opdrachtgevers. Bovendien voegde Dancker aan de plaat met de vijf zuilenorden een onderschrift toe, waarin werd gewezen op de incongruentie van deze volgorde ten opzichte van de tekst: 'Dese Plaat in welcken de Corinthische de 4 en de Romeynsche de 5 order gestelt is, is tot een voorbeeld van sommige die 't alsoo gewilt hebben, maer van Scamozzy verworpen, gelyck men in de plaet op foly 29 sien kan, alwaer de Romeynsche de 4 en niet de 5 is gestelt, en daerom nootsaekelyck een andere proportie heeft, welcken in dit boeck ghebruyckt wort.' Vanaf de editie 1640 was de afbeelding van de vijf ordes in de plaat met bogen aangepast aan de tekst van Scamozzi, waarin de Composietorde (Romano genoemd) tussen Ionisch en Corinthisch behandeld werd. De afbeelding van de vijf zuilen bleef echter in oude vorm, met de Composietorde als hoogste in de hiërarchie na de Corinthische geplaatst. In de platen van De Bray was deze orthodoxe volgorde verlaten, in navolging van de aanbevelingen van Scamozzi. De uitgave van Dancker was de meest complete vertaling van Scamozzi's traktaat in de Nederlandse taal. Deze editie omvatte de houtsnedes van de Boeken I en II, voorzien van toelichting in het Nederlands, gevolgd door de al in 1658 verschenen vertaling van Boek III. Daarna kwamen de houtsnedes van de Boeken IV en V. Deze waren door Scamozzi zelf nog niet uitgegeven, en beleefden hun eerste publikatie in deze uitgave.²³ Boek VI is een herdruk van de 1658-editie. Aan het eind zijn tenslotte een aantal afbeeldingen opgenomen, die voor de Boeken VII en VIII bedoeld waren. Slechts aan de onderzijde van deze houtsnedes zijn enkele verklarende

Afb. 8. Vincent Scamozzi, Bouwkonstige Wercken. Begrepen in 8 Boeken (...), Amsterdam 1661. Folio. Titelpagina. Rijksprentenkabinet 300 B 4 (Cat.no. 5) (Foto: Rijksmuseumstichting Amsterdam)

opmerkingen opgenomen, bij gebrek aan tekst van Scamozzi zelf.

In deze uitgave nam Dancker een nieuw voorwoord op bij Boek VI, dat in hoofdlijnen op het voorwoord van Cornelis Danckerts, van de eerste uitgave (1:1640) teruggrijpt. De passage waarin het gebruik van de Italiaanse termen in de afbeeldingen werd verdedigd, bleek nog steeds bruikbaar en werd gevolgd door een verklaring omtrent de toevoeging van de vijf extra illustraties van Schuym en De Bray.²⁴

Gunstige Lief-hebbers der Bouw-konst, hier komen u voor de tweede mael voor oogen, niet zonder merkelijke verbeteringe van Druk-fauten, de Gront-regulen der Algemeene Bouw-kunst van Vincent Scamozzi, vermaart Bouwmeester van Venetien, in onze Nederduitsche Tale

uit den Italiaansche getrouwelijk overgeset.(...) Maar misschien zullen eenige Naauwkeurige woorden-zifters hier te berde brengen, dat in de Overzettinge alle de onduitsche, Grieksche en Latynsche woorden, de welke in de eerste druk zyn toegelaten, zonder verbeteringe alhier wederom gebruikt werden. Hierop antwoorden wy, dat ons verscheiden redenen daartoe gedrongen hebben en gaande gemaakt. Voor eerst omdat de Bouw-konst haar vaste gront-regulen eerst van de Toscanen, Grieken, Romainen of Latynen verkregen heeft, en die derhalve ieder gedeelte van dien hunne eigene name gegeven hebben in haar eigen Tale, die wy ons niet hebben onderstaan derven daar af te be-roven, als in haar begin en geboorte verkregen, en dieze onder de Bouwlieden in alle landen zoo lange eeuwen behouden hebben, dat het zyn zoude alsof men Grieks sprake, dezelfde aan hun in onze Tale noemende, als bij gelijkenisse een Colomme, Zuyle, en zoo voorts. Doet hier by, dat wy als tot overvloedt, en tot volkomen contentement van alle Lief-hebbers, als ook om de rijkelijkheid van onze Taal heerlijk te doen uyt-kijken, alle de onduitsche woorden, de Bouw-konst rakende, en in dit Boeck gebruykt, in 't byzonder hebben doen vertaalen, en de vertaalinge der zelve, neffens de Italiaansche, in 4. byzondere Platen laten drukken en opstellen, daar by voegende de Figuren der selve: Op dat alzo alle de onduitsche Italiaansche woorden, den Boek-kunst rakende, voor alle naauwkeurige Taalkundigers zouden open staan, om deselve in 't lesen aldaar na te zoeken en op te vissen. (...) Wy zouden nu eindigen, maar daar is iets dat ons tegenhoudt, om onze Autheur tegens eenige ongefondeerde bedenkingen te beweerden: namelijk dat hy duyster is, en dat daarom, omdat hij de verdeeling door parten heeft opgesteld, en niet door minuten, gelijk andere oordeelen klaarder te zijn. (...) Indien de verdeeling door parten duyster was, onze Autheur, die voor zoo uytstekende gehouden werd van alle de Bouwmeesters door de geheele werelddt, dat de werelddt zijns gelijke nauwelijks heeft gehadt, en zou dezelve niet voor licht en helder geoordeelt hebben, en de verdeeling door minuten verworpen, als zou zuiver en accuraat niet en gaande (...) Evenwel nochtans indien iemandt de verdeeling door parten in den beginne duyster mogt schijnen, daar toe hebben wy een Tafel gestelt op een kopere plaat, mede voor dit boek, alwaar getoont wert, hoe dat de verdeeling in parten lichtelijk en zonder moeite kan geschieden.(...).

Kort na de publicatie van deze uitgebreide vertaling kreeg Dancker een volgende tegenslag te verduren, toen Joachem Schuym, die eerder had meegewerkt aan de Schaalverdelingsplaat voor de 1658 en 1661 edities van Dancker zelf, in 1662 zijn eigen bewerking uitgaf van Scamozzi's verhandeling over de zuilenordes (6:1662; afb. 10), daarmee de markt verzadigend met nog een goedkope en eenvoudige uitgave. Schuym's boekje werd slechts twee jaar later gevolgd door een enigszins verschillende, maar evenzeer vereenvoudigde versie van het origineel van Scamozzi, door Joost Vermaarsch, meester-metselaar te Leiden. De schrijver van deze

uitgave gaf echter niet alleen de regels van Scamozzi, maar ook die van Vignola en Palladio (7:1664). Dancker reageerde op opmerkelijke wijze, door zijn aandacht te richten op de uitgave van een Duitse vertaling van Schuym's bewerking, die in 1664 werd uitgegeven.²⁵ Uit het feit dat Dancker niet zijn eigen vertaling van Scamozzi gebruikte voor een Duitstalige uitgave maar de bewerking van Schuym, geeft aan dat hij zich realiseerde dat de markt blijkbaar behoefte had aan een eenvoudige uitleg met platen, en niet aan een luxe editie met ingewikkeld taalgebruik.

De geschiedenis is hier echter niet ten einde, aangezien Danckers broer Justus (1635-1701), en diens zoon Theodorus Danckerts (1660-c.1727) uiteindelijk revanche namen, hoewel dat erkenning betekende van het standpunt van Bos-

De Grondt-regulen der
BOUW-KONST,
Ofte de uytneementheyt van de vyf Ordens der
ARCHITECTURA
 VAN
VINCENT SCAMOZZI,

Bouw-meester van VENETIEN.

Overfien, vermeerderd, en uyt het groot in 't kleyn gebraght,
 nevens de Auteurs fijn gegeven parren, de uytdeelinghe van de
 minute, als mede de befchryvinghe wegens de principale nutticheden der
Architectuur noodich zijn, door

JOACHEM SCHUYM.

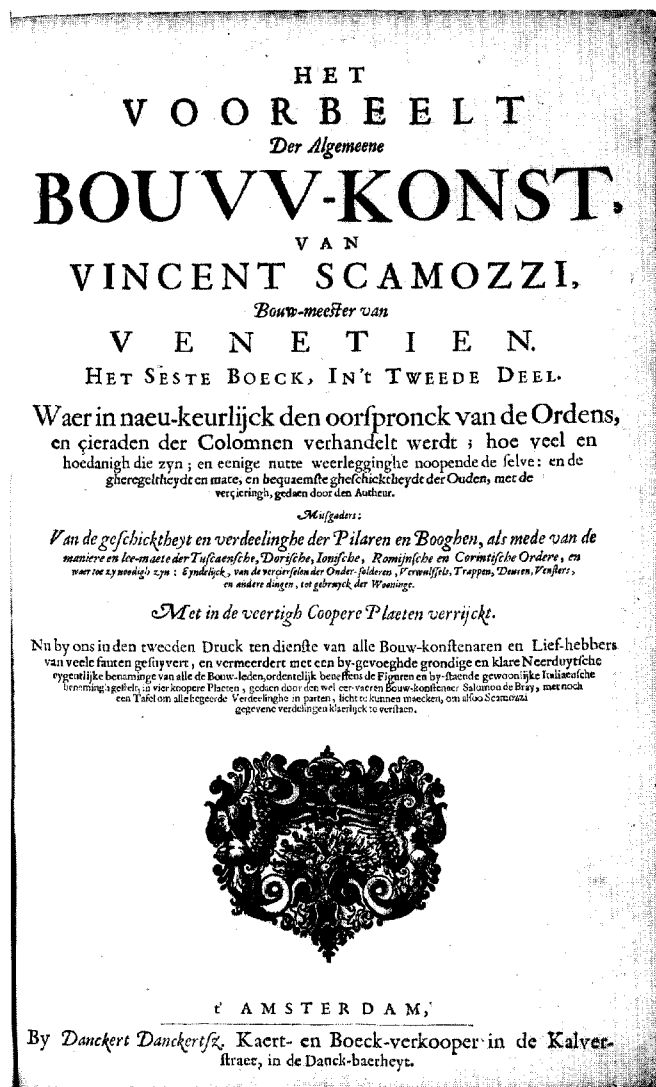

AMSTERDAM,

Voor *Johannis Gronsveldt*, woont voor aen in de Huyde-
 straet, in de groene Leeuw, Anno 1662.

Afb. 10. *Joachim Schuym*, De grondt-regulen der Bouw-Konst, Ofte de uytneementheyt van de vyf Ordens der Architectura Van Vincent Scamozzi, Bouw-meester van Venetien. (...). Amsterdam, *Johannis Gronsveldt* 1662. Quarto. Titelpagina. UB-UvA 1184 B 6 (Cat.no. 6) (Foto: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam)

boom, en dat er vooral vraag bestond naar betaalbare, geïllustreerde handboeken, en niet naar architectuurtraktaten in folioformaat.²⁶ Bosboom overleed in 1662, en in 1670 had Justus Danckerts de rechten verworven van Bosbooms *Cort Onderwys*, aangezien hij in dat jaar een herdruk uitgaf van het boek, en nogmaals in 1686 (8:1670; 12:1686). Zijn zoon Theodorus verzorgde in het begin van de achttiende eeuw een volgende uitgave van de Bosboom-bewerking (19:1702/27). Justus bracht tevens een nieuwe editie uit van de Schuym-bewerking²⁷ in 1677, en opnieuw in 1694 (9:1677; 14:1694). Daarnaast verwierf Justus de rechten van de bewerking van Joost Vermaarsch welke eerder was uitgegeven door Abraham Verhoeff en Hendrick Doncker en verzorgde een herdruk hiervan in 1689 (13:1689).²⁸ Justus Danckerts had op dat moment de rechten verworven van alle drie de bewerkingen van de door zijn broer uitgegeven luxe-editie, waarmee hij niet alleen zijn commerciële verlangens naar controle over deze markt bevestigde maar ook wraak nam voor de tegenlagen in zijn familiebelangen in Scamozzi's origineel.²⁹

Afb. 9. *Vincent Scamozzi*, Bouwkonstige Wercken begrepen in 8 Boeken (...). Amsterdam 1661. Folio. Titelpagina van Boek VI. Rijksprentenkabinet 300 B 4 (Cat.no. 5) (Foto: Rijksmuseumstichting Amsterdam)

Afb. 11. Symon Bosboom, De Vyf Colom-Orden met derzelver Deuren en Poorten Welcër door wylen Sijmon Bosboom Uit den beroemden Venetiaanschen boumeester Vincent Scamozzi in minuten overgebracht (...). Amsterdam, J.B. Elwe 1784. Folio. Titelpagina. UB-UvA OG 93-20/1 (Cat.no. 23) (Foto: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam)

Na de ondergang van het familiebedrijf van de Danckerts in 1727³⁰ werd de uitgave van de bewerkingen overgenomen door andere Nederlandse drukkers. De praktische volgorde van tekst en afbeeldingen, die in de latere zeventiende en begin van de achttiende eeuw gebruikelijk was, werd zonder noemenswaardige veranderingen in alle achttiende-eeuwse uitgaven overgenomen. De specialisatie van een aantal uitgevers op architectuurtraktaten, zoals die in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, is ook in de achttiende eeuw zichtbaar. Binnen deze kring verkocht men de rechten van de bewerkingen, vaak inclusief de drukplaten van de afbeeldingen, aan elkaar. Deze situatie is niet alleen van toepassing op de Bosboom-uitgaven, maar ook op vele andere architectuuruit-

gaven, zoals over het Stadhuis te Amsterdam waarin dezelfde uitgevers een rol speelden, Frederick de Wit en Gerard Valk.³¹ Pas aan het eind van de achttiende eeuw reageerden uitgevers op de groeiende internationale markt voor traktaten over kunst, ontstaan door dilettantisme, maar meer nog door de ontwikkeling van het instituut kunstacademie.³² De zeventiende-eeuwse werken over architectuurtheorie dienden echter aangepast te worden om te voldoen aan de eisen van de tijd, zoals Bosbooms traktaat. Deze was de meest succesvolle van de bewerkingen, met niet minder dan acht uitgave, in de achttiende en negentiende eeuw.

In 1784 kwam de eerste volledige aangepaste versie uit van het *Cort Onderwys*, hetgeen duidelijk werd vermeld op de titelpagina (23:1784; afb. 11). De redacteurs Caspar Philips Jacobsz en Jacobus Houthuisen waren echter geen architecten, maar respectievelijk graveur/landmeter en meester-timmerman. Alhoewel zij behoorden tot de klasse der handwerkslieden, waren beide lid van het 'Mathematisch Genootschap' te Amsterdam, waarvan de meeste leden uit de hogere burgerij afkomstig waren.³³ Door de uitgever Jan Barrend Elwe (uitgever van kaarten en prenten, werkzaam tussen 1777 en 1815 te Amsterdam³⁴) waren Jacobsz. en Houthuisen aangezocht om het traktaat te herschrijven. Deze opdracht kwam waarschijnlijk voort uit de aankoop door Elwe van de rechten, en de originele etsplaten van de afbeeldingen, van de Bosboomuitgave.³⁵ Contact tussen Elwe en het Genootschap, en meer in het bijzonder met Jacobsz.³⁶, bestond al langer: Elwe had voor hen meerdere uitgaven van wiskundige verhandelingen verzorgd.³⁷

De nieuwe tekst werd voorbereid met behulp van een ouder exemplaar (12:1686), dat zich nu in het Rijksprentenkabinet bevindt.³⁸ Alhoewel er verschillen bestaan tussen de geschreven aantekeningen in dit bewerkte exemplaar en de definitieve gedrukte editie – daarmee een verdere redactie suggererend – zijn het voorwoord, de inleiding en de structuur van de laatste vrijwel identiek aan de geannoteerde versie. De verschillen tussen de eerdere uitgaven en deze nieuwe editie hebben vooral betrekking op de architectuurregels zoals beschreven in de tekst. In de inleiding benadrukken Jacobsz. en Houthuisen dat deze regels hun oorsprong vinden in individuele voorkeuren, en niet zozeer in universele wetten, en dat afwijkingen van de regels noodzakelijk konden zijn, gegeven het feit dat mathematische regels onderworpen waren aan persoonlijke smaak. De in deze context genoemde voorbeelden zijn veelbetekend: de Zuil van Trajanus te Rome en de Zuil van Wren te Londen.³⁹ Een andere opvallende toevoeging aan deze nieuwe uitgave was de historische introductie bij elke zuilenorde, waarin de uitvinder(s) eer toegekend werd.⁴⁰ Invloeden van de Romantiek in dit boek leidden tot aandacht voor de geschiedenis en het eigen karakter van de verschillende beschavingen, zoals die tot uiting kwam in de bouwkunst. De meest opvallende toevoeging in dat opzicht is te vinden in de bespreking van ongebruikelijke vormen van zuilen. De schrijvers behandelden hier onder andere de mannelijke caryatiden of 'Persische Bouworde', de Termen of wegwijzers, en zelfs de Gotische Bouworde. Het laatste voor-

beeld betrof de 'Attische Pilaarorde', een volkomen onversierd, vierkant formaat. Deze voorbeelden werden echter nog wel als exotische varianten beschouwd, gezien het ontbreken van afbeeldingsmateriaal. Eenvoudige handwerkslieden werden blijkbaar nog niet verondersteld dergelijke buitenissige vormen te gebruiken, maar juist de aloude voorbeelden, die in deze editie in een logische volgorde waren opgenomen, zodat tegenover elke illustratie de bijbehorende uitleg te lezen was.

Epiloog

Eerdere publicaties over architectuurtraktaten gingen in op de vraag naar het gebruik van deze publikaties. Waren deze boeken bedoeld voor eenvoudige handwerkslieden, of juist gericht op de gegoede burger, die enerzijds als opdrachtgever van de architect optrad, en anderzijds de traktaten las als *Bildung*?⁴¹ In het tweede geval diende het boek ter emancipatie van de kunstenaar, en de mathematische opzet was bedoeld om het beroep van architect boven het niveau van de handwerkslieden uit te tillen.⁴² In de voorwoorden van de latere Bosboom-edities vermelden auteurs, uitgevers en vertalers verschillende redenen voor publikatie, die echter omwille van een zo groot mogelijk koperspubliek ruim gedefinieerd werden. Het voortdurend herdrukken van de Scamozzi-bewerkingen gedurende een periode van meer dan 150 jaar geeft echter een indicatie van de omvang van de vraag. De oplage van deze boeken bedroeg soms 500 exemplaren⁴³ en was redelijk snel uitverkocht zodat diverse herdrukken verschenen. Dit geeft aan dat er een grote markt voor deze boeken was. Dit verklaart ook het constante streven van de leden van de familie Danckerts, om een zo sterk mogelijke positie op deze markt te verwerven, hetgeen zelfs via smadelijke pamfletten met beschuldigingen aan het adres van andere schrijvers geschiedde.

Ondanks het toenemende theoretische gehalte van de tekst in de latere uitgaven, is het onwaarschijnlijk dat de burgerij een groot gedeelte van de produktie afnam. De inleidingen vanaf de editie 23:1784 maken duidelijk dat de bedoeling van deze uitgaven lag in het onderwijzen van handwerkslieden op een eenvoudige en directe manier, grotendeels door middel van de afbeeldingen. De tekst was bedoeld om de handwerksman een uitleg te bieden bij de schalen voor de berekening van de verhoudingen, om daarmee het formaat van de zuil aan de concrete situatie aan te kunnen passen. In Bosbooms eigen inleiding bij de eerste uitgave verklaart hij dat zijn bewerking van Scamozzi's origineel heeft gemaakt op verzoek van zijn leerlingen. Dit oogmerk kan opgevat worden als een excuus om zichzelf in te dekken tegen Danckerts kritiek. De Nederlandse bewerking van Scamozzi bleef deze functie gedurende vele decennia vervullen.

Nog in 1784 vermeldt Elwe dat het boek werd gebruikt op tekenscholen en kunstacademies.⁴⁴ Hier diende het een praktisch doel: het leren van het vak door het kopiëren van de voorbeelden, een gebruikelijke onderwijsmethode in het Europa van de late achttiende eeuw. Aan het eind van een lange

publicatiegeschiedenis echter, in de bewerking door Jacobsz. en Houthuisen met de variaties in de zuilenorden, de relativering door middel van de historiografie en de persoonlijke keuzemogelijkheden van de architect zien we echter het begin van de Romantiek en het einde van de universele regels van de kunst.

Noten

- * Onze dank gaat uit naar een aantal mensen, die ons behulpzaam waren bij de totstandkoming van dit artikel door middel van kritische opmerkingen en suggesties. Met name willen wij noemen dr. C. van den Heuvel, prof.dr. K. Ottenheim, drs. P. Van der Coelen, drs. W. Kuyper, prof.dr. E. Taverne en prof.ir. J.J. Terwen.
- 1 V. Scamozzi, *L'Idea della architettura universale di Vincenzo Scamozzi architetto veneto divisa in X libri*, Venetie, 1615. Folio, in twee delen. Editio princeps. Drukker Giorgio Valentino. Alle volgende verwijzingen naar deze eerste editie, met boek- en paginanummers, zullen als volgt worden gegeven: 1615: III, 25. Voor de biografie van Scamozzi en zijn werk zie T. Temanza, *Vita di Vincenzo Scamozzi Vicentino architetto*, Venetie 1770. Idem, s.v., *Vite dei più celebri Architetti, e Scultori Veneziani*, Venetie 1778, pp. 409-74, m.n. 412 voor Scamozzi's traktaat. F. Scolari, *Della vita e delle opere dell'architetto Vincenzo Scamozzi*: commentario, Treviso 1837; F. Barbieri, *Vincenzo Scamozzi*, Vicenza 1952; D. Lewis, 'Vincenzo Scamozzi', *Macmillan Encyclopedia of Architects*, 4 dln., New York/London 1982, dl. 3 pp. 667-72. Vier eerdere studies waren cruciaal bij de voorbereiding van dit artikel: W.G. Keith, 'Drawings by Vincenzo Scamozzi', *Journal of the Royal Institute of British Architects* 42 (1935), pp. 525-35; J.J. Terwen, 'Vincenzo Scamozzi's invloed op de Hollandse architectuur van de zeventiende eeuw', *Bulletin KNOB* (1966) pp. 129-30; W. Kuyper, *Dutch Classicist Architecture*, Delft 1980, m.n. pp. 210-28 & 316-26; C. Elam, 'Vincenzo Scamozzi and the Medici Family: some unpublished letters', *Renaissance Studies in honour of Craig Hugh Smyth*, A. Morrogh (ed.), Florence 1985, pp. 203-18. Kuyper geeft een goed algemeen overzicht van de Nederlandse edities van Scamozzi's traktaat, maar er zijn een aantal onjuistheden met betrekking tot de chronologie van de eerste edities van Bosboom en Dancker Danckerts, waar later op ingegaan zal worden.
- 2 1615: I: Maximiliaan van Oostenrijk, II: Carlo Emanuele, Hertog van Savoyen en Piemonte, III: Maximiliaan, hertog van Beieren, VI: Cosimo II, Groothertog van Toscane, VII: Francesco Maria II della Rovere, Hertog van Urbino, VIII: de Voorzitters en gevolmachtigden van Vicenza, en de leden van de Accademia Olimpica. De eerste vertaling van Boek VI door Danckerts was opgedragen aan de 'Burgermeesteren, Schepenen, Oudt-Burgermeesteren en Thesaurieren' van Amsterdam.
- 3 De Nederlandse edities zijn in de op de tekst volgende Appendix chronologisch gerangschikt. In de tekst en noten wordt daarnaar verwezen door middel van het jaar van publicatie, 3:1658 & 5:1661. 2:1657; 6:1662; 7:1664.
- 4 1615: Inleiding van Deel I: "I: dell'eccellenza [di architettura], e parti di essa, e quello che appartiene à gli eccellenti Architetti. II: delle Regioni, e Paesi, e qualità de'siti, e forme delle Città, e Fortezze. III: de gli edifici privati per comodo, e per delitie. IV: di tutti i generi de gli edifici pubblici. V: de gl'edifici Sacri, e simigliant. VI: di gli Ordini, & ornamenti. VII: delle materie per edificare. VIII: del fondare, & elevare in coperto essi edificij. IX: de'loro finimenti. X: delle riforme, e ristaurationi de gli edifici, e di bonificar i Paesi". De titelpagina's van elk deel geven een vergelijkbare opsomming van de inhoud van elk boek.

- 5 In een brief dd. 4 juni 1616 aan Curzio Picchena in Florence bevestigt Scamozzi dat hij aan het traktaat 25 jaar eerder, dat wil zeggen in 1591, is begonnen. Zie Elam, art.cit. (n.1), Document 4, Archivio di Stato di Firenze, Mediceo, 1330, fol. 182.
- 6 W. Timofiewitsch, 'Die Grundrisszeichnung Vincenzo Scamozzis im Salzburger Museum Carolino-Augustum', *Festschrift Karl Oettinger zum 60.*, H. Sedlmayr & W. Messerer (eds.), Erlangen/Nürnberg 1967, pp. 411-32, heeft overtuigend gesuggereerd dat de op de achterzijde van de afbeeldingen aangebrachte data aangeven wanneer de tekeningen werden voorbereid, en geen datering zijn van het werkproces van Scamozzi, zoals Danckerts dacht. Zie Elam, art.cit. (n.1) p.210.
- 7 L. Puppi, 'Sulle relazioni culturali di Vincenzo Scamozzi', *Ateneo Veneto* 7 (1969): pp. 49-66, m.n. Document 4. Het is onbekend of Sadeler naast deze exemplaren nog andere delen van de nalatenschap van Scamozzi verwierf. Het is echter onwaarschijnlijk dat hij de originele koperplaten kocht, aangezien 38 van de 39 voor het eerst werden gebruikt bij de Franse editie van het traktaat uit 1685, *Les cinq ordres d'architecture de Vincent Scamozzi, Vicentin, architectes de la Republique de Venise: Tirez du sixième Livre de son Idée generale d'Architecture: avec les planches originales. Par Augustin Charles d'Aviler, Architecte*, uitgever Jean Baptiste Coignard, Paris, 1685. (Folio). Deze etsplaten werden vervolgens hergebruikt voor de twee Franstalige edities, gepubliceerd in Leiden in 1713 en 1736. (zie n.29). Zie Keith, art.cit. (n.1), p.526-7 en Elam, art.cit. (n.1), p.210, n.29.
- 8 S. Serlio, *Tutte l'Opere d'Architettura ... et hora di nuovo aggiunto ... et un' indice copiosissimo. Raccolto per via di considerationi da M. Gio. Domenico Scamozzi*, Venetie 1584. Een verbeterde editie werd in 1600 gedrukt onder de titel *Tutte l'Opere d'Architettura ... Con un' indice copiosissimo con molte considerationi, & un breve discorso sopra questa materia, raccolto da M. Gio. Domenico Scamozzi Vicentino. Di nuovo ristampate, e corrette*, Venetie 1600. Hiervan werd in 1619 een nieuwe druk uitgebracht.
- 9 Een aantal van deze praktische aspecten zijn recentelijk in verband gebracht met de zeventiende-eeuwse bouwpraktijk van paleizen te Rome. Zie P. Waddy, *Seventeenth Century Roman Palaces: use and art of the plan*, Cambridge Mass., 1990, pp. 16-24.
- 10 *Dell' Idea della architettura universale di Vincenzo Scamozzi architetto veneto*, Piazzola, 1687. *Architettura universale di Vincenzo Scamozzi architetto veneto... Di nuovo Ristampata con varij Disegni in Rame... Dedicata All'Eminentissimo, e Reverendissimo Principe Benedetto Cardinal Pamfilio Gran Priore di Roma &c Venetie* 1694. Uitgever: Girolamo Albrizzi. Uit de opdracht van deze editie: "La già famosa Idea dell'Architettura, opera dell'ingegnosa Vincenzo Scamozzi... donò al publico beneficio, col promulgarle già tempo fà ben ordinate in più copiosi volumi. Sono questi ormai perduti, per essere stati troppo cercati, e racchiusi nelle mani, e ne studij, di chi conoscendone il pregio non hà voluto esserne privo". Deze editie deed eveneens de traditie van hooggestemde opdracht en voorwoord herleven. Een herdruk van deze uitgave verscheen in 1714; pas in 1803 werd een goedkopere editie uitgebracht: *Architettura Universale di Vincenzo Scamozzi in compendio riformata con alcune annotazioni da Baldassare Orsini*, 2 dln., uitgeverij Baduel, Perugia, 1803.
- 11 Serlio's boek IV werd vertaald in het Nederlands en uitgegeven te Antwerpen in 1539 en herdrukt in 1549. Coecke van Aelst vertaalde eveneens boek III, uitgegeven in Antwerpen in 1546. De boeken I, II en V werden door Mayken Verhulst te Antwerpen uitgegeven in 1553, herdruk 1558. De boeken I-V werden in een Nederlandse vertaling uitgegeven te Amsterdam door Cornelis Claesz in 1606, vervolgens door Hendrick Laurensz in 1616. Zie H. de la Fontaine Verwey, 'Pieter Coecke van Aelst and the publication of Serlio's books on architecture', *Quaerendo* 6 (1976) p.194; J. Bury, 'Serlio: some biographical notes', *Sebastiano Serlio*, Milaan 1989, p.100-1. Giacomo Barozzi da Vignola's *Regole delle cinque ordini* had reeds meerdere edities beleefd buiten Italië, waaronder een Nederlandse, in 1617, 1629, 1640 en 1642. Zie Kuyper, op.cit. (zie n.1), p.227 & 326 n.118. In 1643 werd de Regola door Cornelis Danckerts uitgegeven, vertaald in het Nederlands vanuit de Franse editie van Le Muet, gepubliceerd in Parijs in 1638 door Louys Elzevier. Cornelis' zoon Dancker verzorgde een heruitgave van Le Muet-Vignola in 1664. Cornelis Danckerts vertaalde Palladio's *Quattro Libri* in het Nederlands, gebaseerd op Le Muets Franse uitgave. Voor de geschiedenis van een aantal zestiende-eeuwse architectuurtraktaten zie Charles van den Heuvel, 'De Architectura (1599) van Charles den Beste – Het Vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw' *Bulletin KNOB* 94 (1995) pp. 11-23.
- 12 J.J. Terwen, 'Mag de bouwkunst van het Hollands classicisme "palladiaans" genoemd worden?' *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 33 (1982), pp. 169-86.
- 13 Voor Cornelis Danckerts zie A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*. Haarlem 1858, dl.IV, p.53; M.M. Kleerkooper/W.P. Van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam*, 's Gravenhage 1914-16, dl. I, p.167-8 en U. Thieme/W. Becker, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler*, dl. VIII, Leipzig 1913 p.341-2. Daarnaast verwijzen wij naar H.L. Kruiemel, 'Proeve eener genealogie van het uitgestorven Amsterdamsche geslacht Danckerts' in *Nederlands Archief voor Genealogie en Heraldiek* 2 (1939), pp.97-101, 131-137, 145-148, 176-181, 204-209, 250-254, 282-284, met name pp.250-254.
- 14 Kuyper, op.cit. (n.1), p.212-3, en *Jacob van Campen: Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*, tent.cat., J. Huysken et.al., Amsterdam 1995, p.14 & 195.
- 15 Voorwoord 3:1658 III. Ook in de opdracht van *Afbeelding van 't Stadh Huys van Amsterdam*. In *dartigh Coopere Plaat en geordineert door Jacob van Campen*, Amsterdam 1661 maakt hij melding van deze reis, met de toevoeging dat hij naar Nederland terugkeerde om het project van zijn vader voort te zetten. Waarschijnlijk was het de beschikking over de originele houtsnedes die Dancker tot publicatie van boek III inspireerden. Zie Kuyper, op.cit. (n.1), p.317 n.16. De geschiedenis van Scamozzi's boeken, manuscripten en ander materiaal na zijn overlijden is onduidelijk. De 670 exemplaren van het traktaat, die na zijn dood in augustus 1616 onverkocht bleken werden voor een prijs van vier lire per stuk overgenomen door Justus Sadeler.
- 16 A.W. Weissman, 'Symon Bosboom', *Oud Holland* XXV (1925) p.1-8. Weissman meent abusievelijk dat het *Cort Onderwijs* in 1670 voor het eerst werd uitgegeven, door Justus Danckerts (8:1670).
- 17 E.R.M. Taverne, 'Salomon de Bray of Symon Bosboom? Naar aanleiding van het Burger Kinderen Weeshuis te Nijmegen', *Feestbundel F. Van der Meer*, Amsterdam/Brussel 1964 pp. 160-72.
- 18 Cornelis de Bie, *Het Gulden Cabinet van de edele vry Schilder-Const*, Antwerpen 1661, p.546.
- 19 Dat zijn studenten hem verzochten een leerboek samen te stellen blijkt uit het pamflet, toegevoegd aan de editie 4: circa 1658-60. Voor een ander architectuurtraktaat opgezet als leerboek zie Jeroen Goudreau, 'Nicolaus Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer', *Bulletin KNOB* 94 (1995), pp. 185-203.
- 20 De schilder en architect Salomon de Bray (1597-1664) had bij de *Architectura Moderna* samengewerkt met Cornelis Danckerts. Zie Kuyper, op.cit. (n.1) p.212, en *Jacob van Campen* (...), op.cit. (n.14) p.158-60. Kuyper, op.cit. (n.1), p.225 & 324 n.102 vermeldt abusievelijk dat de eerste editie waarin de vier extra platen zijn opgenomen 5:1661 is; er bestaat echter een afzonderlijk exemplaar van boek VI met deze illustraties van De Bray (UBL:2002 A 23)
- 21 6:1661, Boek VI, p.4
- 22 Zie Kuyper, op.cit. (n.1), p.226
- 23 Zie Keith, op.cit. (n.1), pp. 525-35.
- 24 Wellicht zijn deze extra afbeeldingen al eerder ontworpen; de reis in 1655 door Dancker Danckerts wijzen op de voorbereiding van een

- volledige vertaling door Cornelis Danckerts. Contact tussen de familie Danckerts en Salomon de Bray bestond al vanaf 1631, gezien de publikatie van de *Architectura Moderna* in 1631, en herdrukt in 1640 door Cornelis Danckerts. Zie Kuyper, op.cit. (n.1) p.212.
- 25 *Die Grund-regeln der Bau-kunst, das ist, Erklärung der fünf Ordnungen im Bauwesen, durch Vincentz Schamozzi, Baumeistern von Venedig...durch Joachim Schaum.* Amsterdam, Dancker Danckerts 1664. Klein folio. Deze uitgave is een vertaling van Schuym bewerking van boek VI van Scamozzi, met 44 geëtsde illustraties, verkleind vanuit de uitgave 5:1661 met uitleg in het Nederlands en Italiaans. Herdrukken in 1678 en 1697.
 - 26 Justus Danckerts werd geboren in Amsterdam in 1635, en overleed aldaar in 1701. Hij was de zoon van Cornelis, broer van Dancker, en werd als lid opgenomen in het gilde der Boekverkopers in 1664, alhoewel hij eerder betrokken was geweest in het familiebedrijf van steenhandel. Dit blijkt uit een verklaring van ondertrouw in 1659, waarin hij als beroep 'steen koper' opgeeft. Deze familieachtergrond zal zeker een rol gespeeld hebben in de voorkeur voor het uitgeven van architectuurtraktaten. Zie M.M. Kleerkooier/W.P. Van Stockum, op.cit. (n.13) p.169 en I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725*, dl.III, Amsterdam 1965 p.86-7.
 - 27 Het is onduidelijk, of Justus zelf de rechten voor deze Nederlandse editie verwierf, aangezien reeds in 1664 zijn broer Dancker de duitse vertaling uitgaf (zie n.25).
 - 28 Hendrick Doncker (1629?-1699 Amsterdam) werd gildelid in 1647 en noemde zich in een akte van ondertrouw van 16 oktober 1648 'boekvercoper'. In een contract van 20 januari 1666 verkocht Joost Vermaarsch aan Hendrick Doncker vijfhonderd exemplaren van zijn traktaat (7:1664), waarvan driehonderd exemplaren van illustraties waren voorzien. Voor de andere tweehonderd exemplaren verplichtte Vermaarsch zich deze platen binnen zes weken na dato te leveren. Bovendien behoorden de rechten van uitgave van het boek volgens dit contract geheel aan Doncker toe. Zie M.M. Kleerkooier/W.P. van Stockum, op.cit. (n.13) p.189-91. De geleverde exemplaren werden door Doncker voorzien van eigen naam en het jaar 1667, door middel van een strook papier, over de naam van de oorspronkelijke uitgever geplakt (zie 7:1664). Doncker verzorgde later een eigen uitgave van het traktaat (13:1689), en verkocht de rechten later aan Justus Danckerts.
 - 29 In 1713 en 1736 werden er in Nederland tevens twee Franstalige uitgaven verzorgd. *Oeuvres d'architecture de Vincent Scamozzi Vicentin, architect de la Republique de Venise, Contenuës dans son Idée de l'Architecture universelle; Dont les Regles des Cing Ordres, que le sixième Livre contient, ont été traduites en François Par Mr. Augustin Charles d'Aviler, Architecte du Roi Tres-Chretien; & le reste traduit nouvellement Par Mr. Samuel du Roy, Ingenieur ordinaire de Leurs Hautes Puissances Les Seigneurs Etats Généraux des Provinces Unies. Avec les planches originales; Le tout revü & exactement corrigé sur l'Original Italien. On y joint aussi plusieurs nouveaux Dessins des plus beaux Edifices de Rome, dont l'Auteur parle dans son Ouvrages.* Leiden, Pierre vander Aa, 1713. Folio. Deze uitgave is de meest complete uitgave van het traktaat op een dergelijk laat tijdstip. Het boek bevat alle acht boeken van Scamozzi, gebaseerd op de Nederlandse editie 5:1661 en is met gebruikmaking van alle originele houtsneden gedrukt, waarbij slechts de Nederlandstalige tekst is vervangen door Franstalige. De afbeeldingen van boek VI zijn gedrukt met de etsplaten door Danckerts, en De Bray, van 5:1661; tevens zijn afbeeldingen van Romeinse gebouwen aan dit boek toegevoegd. Deze editie werd in 1736 te Den Haag herdrukt, met minieme veranderingen, door Pierre de Hondt. (Folio). Het waren echter de vereenvoudigde bewerkingen van het traktaat die de meeste invloed hadden op latere architecten. Voor de engelse vertalingen zie E. Harris/N. Savage, *British Architectural Books and Writers*, Cambridge, 1990, 408-11.
 - 30 In maart 1727 werd Theodorus Danckerts insolvent verklaard, en het bedrijf waarschijnlijk opgeheven, aangezien vervolgens geen uitgeversactiviteiten bekend zijn. Zie H.L. Kruijmel, op.cit. (n. 13), met name p.254.
 - 31 Zie Kuyper, op.cit. (n.1), p.213-4 en Ronald Stenvert, *Constructing the Past: Computer-assisted Architectural-Historical Research*, Utrecht (Proefschrift) 1991, Appendix I
 - 32 De kunstacademies in Europa hadden als doelstelling kunstenaars, architecten en handwerkslieden op te leiden, die het fabriekswezen bevorderden door hun ontwerpen, en aldus de economische ontwikkeling stimuleerden. Zie N. Pevsner, *Academies of Art, Past and Present*, Cambridge 1973 pp. 152-8 en *Academies of Art between Renaissance and Romanticism*, A.W.A. Boschloo/E.J. Hendrikse/L.C. Smit/G.J. van der Sman (eds.), 's Gravenhage 1989 pp. 292-3, 321.
 - 33 De ledenlijst van het Mathematisch Genootschap (ook wel bekend als Wiskundig Genootschap), gepubliceerd in 1879, vermeldt Caspar Philips Jacobsz., beroep graveur; zie C.J. Mathes, *Feestrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Wiskundig Genootschap*, Amsterdam 1879 p.28. De naam van Houthuisen wordt hierin niet genoemd; gedeeltelijk verlies van de archieven van het Genootschap zal daaraan debet zijn. Voor een algemene verhandeling en verdere literatuur over het Genootschap, zie H. Bots, *Van universitaire gemeenschap tot academische kring*, Amsterdam 1976.
 - 34 Zie F.G. Waller, *Biographisch Woordenboek van Noord-Nederlandse Graveurs*, 's Gravenhage 1938, p.443
 - 35 Inleiding 23:1784: "De originele platen, in het gemelde jaar [1694] alhier te Amsteldam met privilegie uitgegeeven, thans, door inkoop, den Boekhandelaar J.B. Elwe in eigendom behoorende, (...)".
 - 36 De samenwerking tussen Elwe en Jacobsz. resulteerde in 1786 in een ander kunsttheoretisch traktaat, getiteld *Wis-, meet- en doorzichtkundige handleiding volgens welke, en ten allen tyde en plaatse, den stand der zonne en maane; de verlichting der voorwerpen dezelve; de strekking en lengten van derzelver slagschaduwen, gemaklyk vinden, en in perspectiefsche regelen overbrengen en bepalen kan* (etc.), Amsterdam, J.B. Elwe en D.M. Langeveld 1786. Zie Jacqueline de Man et.al., *Kunst op Schrift*, Leiden 1993, cat.no.1190.
 - 37 Zie M. Van Haaften, *Het Wiskundig Genootschap. Zijn oudste geschiedenis, zijn werkzaamheden en zijn betekenis voor het verkeeringswezen*, Groningen 1923, pp. 12, 15, 28, 31, 40-43. Elwe schijnt zelf geen lid geweest te zijn van het Genootschap.
 - 38 Rijksprentenkabinet Amsterdam, bibliotheek, 330 C 27.
 - 39 Zie 23:1784, 'Aanmerkingen'. De keuze van de voorbeelden uit de Romeinse oudheid en de recente geschiedenis zal niet zonder achterliggende gedachte gemaakt zijn. Afwijkingen van de regels zijn overigens geen nieuw verschijnsel; al vanaf de zeventiende eeuw speelde smaak en gewinning een belangrijke rol in de beoordeling van schoonheid. De bewerking door Jacobsz. en Houthuisen is echter wel de eerste architectuurtheoretische uitgave voor een groot publiek waarin de algemeengeldende regels der architectuur worden gerelativeerd. Zie Charles van den Heuvel, 'Stevin, Beeckman en Perrault. De voorafschaduwung in de Nederlanden van de "revolutie" in de Franse architectuurtheorie in de zeventiende eeuw', *Bundel Vitruviuscongres Heerlen 1995*, Heerlen 1997.
 - 40 De oorsprong van elke zuilenorde is overigens een thema dat ook in het originele Scamozzi-traktaat wordt besproken; de eerdere bewerkingen door Bosboom, Vermaarsch en Schuym gingen echter niet op het onderwerp in.
 - 41 Zie C. van den Heuvel, art.cit. (n.11) pp.11-23. Van den Heuvel noemt twee mogelijke functies van het architectuurtraktaat aan het begin van de zeventiende eeuw: 1/ voor dilettanten, de 'Liefhebbers', en dus met een theoretisch opgezette tekst, eventueel voorzien van platen voor de eenvoudige handwerksman, en 2/ emancipatie van de architect, door middel van de benadrukking van de mathematische – en dus niet de praktische – aspecten van het beroep, met als doel de bevrijding van de gilde-structuur.
 - 42 Zie J. Goudeau, art.cit. (n.19), p.189 f.
 - 43 Zie het contract tussen Vermaarsch en Donckers, n.28.

- 44 "Dit werk van den Heere Bosboom is sedert het algemeene handboek der Timmerlieden, Metselaaren, Beeld- en Steen-Houwers, Schilders, Graveerders en Tekenaaren, geworden, zo dat men het in alle teken-scholen vindt, waardoor'er ook verscheidene drukken van uitverkocht zyn; onder welken echter veele copyen gevonden worden." (23:1784)

Appendix: Nederlandse vertalingen/bewerkingen van Scamozzi's *L'Idée della Architettura Universale*

Afkortingen

BML	British Museum Library, London
RIBA	Royal Institute of British Architects Library, London
RPKA	Rijksprentenkabinet (Rijksmuseum) Amsterdam
LBU	Letterenbibliotheek, RU Utrecht
UBD	Universiteitsbibliotheek, TU Delft/Bibliotheek Bouw-kunde, TU Delft
UBL	Universiteitsbibliotheek, RU Leiden
UBN	Universiteitsbibliotheek, KU Nijmegen
UB-UvA	Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam
KB	Koninklijke Bibliotheek, 's Gravenhage

Catalogus

- 1: 1640 [Grontregulen der Bow=const]. (RIBA, RPKA, LBU, UBL, UB-UvA) (folio).

L'Idée della architettura universale di Vincenzo Scamozzi architetto veneto. Grontregulen der Bow=const ofte De Uytneementheyt vande vyf orders der Architectura van Vincent Scamozzi Uyt het Italiaens overgeseten met curieuse copere plaeten verciert, Cornelius Danckerts, Amsterdam, 1640.

Deze uitgave is de eerste volledige vertaling van 1615:VI, over de vijf zuilenordes, geïllustreerd met kopergravures vervaardigd door Cornelis Danckerts, die ten opzichte van de oorspronkelijke afbeeldingen in spiegelbeeld zijn. Al deze afbeeldingen, uitgezonderd de eerste, bevatten de oorspronkelijke bijschriften in het Italiaans. De boog van de Ionische orde, welke tweemaal was afgebeeld in 1615:VI, 7 & 91 is hier slechts eenmaal opgenomen in 1640, 70. De twee ornamentale friezen in 1615:VI, 159, die niet van belang zijn in een bespreking van de zuilenordes, zijn in deze, en alle volgende Nederlandse edities weggelaten. Een schoorsteenmantel met decoratieve invulling uit 1615:VI, 165 is zonder deze invulling afgedrukt in 1640, 115. Een tweede schoorsteenmantel in 1615:VI, 167 is weggelaten. Twee ongenummerde afbeeldingen, toegevoegd na 1640, 115, zijn kopien van 1615:III, 248&249, die Scamozzi's ontwerpen uit 1602 voor het Strozzipaleis in Florence laten zien. Alhoewel alle afbeeldingen in het begin van het boek bijeengebracht zijn, geeft de nummering van de illustraties aan dat het de opzet van Danckerts was deze in het tekstgedeelte op te nemen. In de exemplaren RPKA en RUL is dit daadwerkelijk geschied.

- 2: 1657 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (UB-UvA, UBD) (klein folio).

Cort onderwys vande vyf Colomen door Symon Bosboom Stadts Steen-houwer tot Amsterdam uyt den scherpsinnigen Vinsent Scha-

mozzy getrocken en in Minuten gestelt seer gemacklick voor de Jonge Leerlingen en dienstich voor alle longe Liefhebbers der Bouw-Const 1657, [S. Bosboom inventer], Pieter Hendericksz van Vreden, Amsterdam, 1657.

Deze editie werd, zoals in het voorwoord wordt vermeld, gepubliceerd op 1 januari 1657, en is de eerste Bosboom-uitgave van het Scamozzi-origineel. Het boek bestaat uit een vertaling en bewerking van 1615:VI, met nieuwe, eenvoudiger kopergravures van de zuilenordes en een afbeelding met aanwijzingen hoe een module in minuten (60ste delen) verdeeld kan worden. De titelpagina bevat een portret van Bosboom, waaraan een wapenschild met boom is toegevoegd; hiermee wordt de nadruk van Scamozzi naar Bosboom als de schrijver van het boek verlegd. Aan de sterk vereenvoudigde afbeeldingen voegde Bosboom een drietal illustraties toe van een octagonale kerk (plattegrond, opstand en aanzicht).

- 3: 1658 [Het voorbeelt der Algemeene Bouwvkonst] (Boeken III & VI: UB-UvA, UBD. Alleen Boek VI: UBL) (folio)

Het voorbeelt der Algemeene Bouwvkonst van Vincent Scamozzi, Bouwmeester van Veneetie. Het Derde Boeck, In 't Eerste Deel. Vertoonende allerhande slagh van Heerlijke en besondere Gebouwen: de heerlijkheyt van de Gestichten der oude Griecken en Romeynen, en de ghedaenten en gezichten der treffelijke Heerenhoven, en van allerhande Staten in verscheyde Landen en Steden, in Italien en elders; van den selven Bouwmeester geordineert. Mitsgaders Van de Gestichten ten platten Lande, soo van Oudts als van onsen Tijd, en het gebruyck der selve ghedeelten: oock van de Weghen, Voorhoven en Lusthoven, Tuynen, Vyvers, en diergelijke saecken: oock van het opdoen der Wateraderen, en van Waterleydinghen, als mede de toestelling van Bronnen, en andere vermaeckelijckheden: en geweldige Werck gevaerten om het Water op te dryven. Verrijckt met schoone Afbeeldinghen en Plaeten, Danckert Danckerts, Amsterdam, 1658.

Deze uitgave omvat een volledige vertaling van 1615:III en 1615:VI, afzonderlijk uitgegeven maar vaak gezamenlijk ingebonden. Het eerste deel is een vertaling van 1615:III, voorzien van de originele houtsnedes. De paginering van 1658:III, zowel in tekst als afbeeldingen, neemt de oorspronkelijke paginering van de Italiaanse editie over, daarmee suggererend dat Danckerts tevens de Boeken 1615:I & II in een Nederlandse vertaling wilde uitbrengen. Danckerts' voorwoord van Boek III maakt melding van de reis naar Venetie in 1655, en de aankoop van de originele houtsnedes. De titelpagina van Boek VI luidt: *Het voorbeelt Der Algemeene Bouwv-konst, van Vincent Scamozzi, Bouw-meester van Venetien. Het Seste Boeck, In't Tweede Deel. Waer in naeu-keurlijck den oorspronck van de Ordens, en gieraden der Colommen verhandelt werdt; hoe veel en hoe-danigh die zyn; en eenige nutte weerlegginghe noopende de selve: en de gheregelttheyt en mate, en bequaemste gheschicktheyt der Ouden, met de vergieringh, gedaen door den Auhour. Mitsgaders: Van de geschicktheyt en verdeelinghe der Pilaren en Booghen, als mede van de maniere en lee-maete der Tuscaensche, Dorische, Ionische, Romijnsche en Corintische Ordere, en waer toe zy noodigh zyn: Eyndelijck, van de vergierselen der Onder-solderen, Verwulf-sels, Trappen, Deuren, Vensters, en andere dingen, tot gebruyck der Wooninge. Met in de veertigh Coopere Plaeten verrijckt. Nu by ons in den tweeden Druck ten dienste van alle Bouw-konstenaren en*

Lief-hebbers van veele fauten gesuyvert, en vermeerderd met een bygevoegde grondige en klare Neerduytsche eygentlijke benaminge van alle de Bouw-leden, ordentelijk beneffens de Figuren en bystaende gewoonlijke Italiaensche benamingh gestelt, in vier koopere Platen, gedaen door den wel eer-vaeren Bouwkonstenaer Salomon de Bray, met noch een Tafel om alle begeerde Verdeelinghe in parten, licht te kunnen maecken, om alsoo Scamozzi gegevene verdelingen klaerlijk te verstaen, Danckert Danckertsz, Amsterdam. Hier zijn de kopergravures uit 1640 opgenomen in de volgorde van de tekst, en zijn tevens vijf nieuwe illustraties vóór de eigenlijke tekst toegevoegd, gegraveerd door Dancker Danckerts zelf. De eerste afbeelding is ontworpen, en voorzien van 'Verklaringe' door Joachem Schuym en geeft twee schalen ter berekening van de maateenheid (part) van het systeem van verhoudingen vanuit de afmetingen van de kroonlijst. De volgende vier afbeeldingen zijn ontworpen door Salomon de Bray en geven diagrammen van de zuilen, voorzien van een nummersysteem met Italiaanse en Nederlandse benamingen van alle onderdelen. De paginering van dit Boek begint bij 1 en is daarmee consistent met de originele Italiaanse editie, waarin Boek VI in het begin van het tweede deel is opgenomen.

4: circa 1658-60 [Cort onderwys vande vyf Colommen]. (RPKA). (klein folio)

De frasering van de titelpagina is identiek aan 2:1657, afgezien van het ontbreken van de plaats en datum van uitgave, en uitgeversnaam. De toegevoegde brief aan de lezer van Symon Bosboom geeft aan, dat deze editie door Bosboom uitgegeven zal zijn onder zijn eigen naam als reactie op de 'Waerschouwinge' van Dancker Danckerts.

5: 1661 [Vincent Scamozzi, Bouwkonstige wercken Begrepen in 8 Boeken]. (RIBA, RPKA, LBU, UBL, KB, UB-UvA-vermist sinds 1991, Rijksdienst Monumentenzorg, Zeist). (folio)

Vincent Scamozzi, Bouwkonstige Wercken, Begrepen in 8 Boeken; Waar van het derde en seste Boek voortkomen met hare beschrijvinge en Platen, als zijnde de voornaamste de Bouwkonst rakende. Aangaande de andere Boeken, daar van vertoonen wy alleenigh hare Platen. Neffens de zelve in't kort haren inhoudt, als genoegzaam zijnde tot verklaring der selve, Dancker Danckerts, Amsterdam, 1661

Deze uitgave omvat alle acht boeken van Scamozzi's originele Italiaanse uitgave 1615, bestaande uit een ongedateerd eerste deel getiteld *Vincent Scamozzi bouwkonstige platen. Van 't Eerste en Tweede Boek; Handelende van de meetkonst en stedebouwing*. Hierin zijn twee originele houtsneden uit 1615: I, 32 & 40 opgenomen, en 3 van 5 originele houtsneden van 1615: II, 123, 143 & 185. Twee houtsneden uit 1615: II, 126-127 & 138 zijn weggelaten. Hierna volgt de volledige vertaling van 1615: III, gepubliceerd door Danckert Danckerts, 3: 1658, welke hier met de datum 1658 op de titelpagina is ingebonden. Op dit deel volgt een onderdeel getiteld *Vincent Scamozzi bouwkonstige platen, Van 't Vierde en Vyfde Boeck; Waar van de Beschryvingen In haare eigene Tale zelfs verlooren zijn. Nooit voor dezen in 't licht gekomen*, Dancker Danckertsz, 1661. Dit deel bevat de 8 oorspronkelijke houtsneden van Scamozzi, met ontwerpen van zijn hand voor drie kloostercomplexen en vier villa's. Deze houtsneden zijn niet gebruikt voor de editie 1615, die de Boe-

ken IV en V niet bevatte, en deze afbeeldingen werden hier dus voor het eerst uitgegeven. Deze afbeeldingen worden besproken door Grant, op.cit. (n.1), p.525-35. Hierna volgt de volledige vertaling van 1615:VI, eerder door Cornelius Danckerts uitgegeven (zie 1:1640), en herdrukt met toevoegingen door Dancker Danckerts (3:1658, VI). De oplage van deze editie 3:1658 moet snel uitverkocht zijn, aangezien het hier ingebonden Boek VI voorzien is van de datum 1661, daarmee aangevend dat er een nieuwe herdruk vervaardigd moest worden. De eerste titelpagina van 1661:VI is identiek aan de editie 1640 met als enig verschil dat Danckert Danckerts vermeld staat als uitgever, en het jaar van uitgave 1661 is. Tenslotte volgt een klein, ongedateerd gedeelte getiteld *Vincent Scamozzi bouwkonstige platen, Van 't Sevende en Achtste Boeck; Handelende van de messelkonst, En van houte bruegen over snelloopende Rivieren*. Hierin zijn 3 van de 5 oorspronkelijke houtsneden uit 1615: VI-II, 299, 302 & 348 opgenomen. Twee houtsneden uit 1615: VIII, 313 & 323 zijn weggelaten. Een andere houtsnede uit 1615: VIII, 314 is niet afgedrukt in 1661:VIII, omdat deze afbeelding al in 1661: III, 317 was opgenomen. Boek 1615:VII bevatte geen illustraties.

6: 1662 [De Grondt-regulen der Bouw-konst]. (RPKA, UB-UvA, KB).(quarto)

De Grondt-regulen der Bouw-konst, Ofte de uytmentheyt van de vijf Ordens der Architectura Van Vincent Scamozzi, Bouw-meester van Venetien. Oversien, vermeerderd, en uyt het groot in 't kleyn gebraght, nevens de Autheur sijn gegeven parten, de uydellinghe van de menute, als mede de beschrijvinghe wegens de principale nuttigheden der Architecture noodich zijn, door Joachem Schuym, Iohanis Gronsveldt, Amsterdam, 1662.

Waarschijnlijk aangespoord door het succes van Bosbooms bewerking (2:1657) herschreef Joachem Schuym, die eerder met Dancker Danckerts had samengewerkt aan de toegevoegde afbeeldingen van 3:1658, Scamozzi's tekst in een vereenvoudigde vorm, bestaande uit 40 beschrijvingen corresponderend met 40 afbeeldingen. Voor deze afbeeldingen reduceerde Schuym de illustraties van Danckerts' uitgave 3:1658 tot quarto-formaat, afgezien van de platen met schoorsteenmantels, en de doorsnede en façade van het Palazzo Strozzi, welke afbeeldingen eenvoudig werden gehalveerd. Een ongenummerde illustratie, welke aan de 40 afbeeldingen vooraf ging, bevatte een uitleg over de verhoudingen in afmeting van een Toscaanse en een Composiet zuil, plus een tabel om een module in 60 minuten te verdelen.

Enkele exemplaren bevatten een extra titelpagina met de buste van Scamozzi, met een frasering identiek aan de editie 1:1640, afgezien van de toevoeging *Bouw-meester van Venetien* na de naam Scamozzi, en Justus Danckerts als uitgever (UBN, UB-UvA). Dergelijke exemplaren geven aan dat na 1662 Justus Danckerts de rechten kocht van de editie Schuym 6:1662, inclusief de resterende oplage, van Gronsveldt, en daaraan een extra titelpagina toevoegde. Tegen 1677 gaf Justus Danckerts een herdruk uit onder zijn eigen naam (9:1677).

7: 1664 [Eerste deel der bouw-kunst, ofte grondige bewijs-redenen]. (RPKA, LBU).(klein quarto)

Eerste deel der bouw-kunst, ofte grondige bewijs-redenen, over den sin ende Practijk van den Autheur Vincent Scamozzi, Waer in

Grondigh wert bewesen, dat men door den middel van den Autheur Scamozzi, Palladio en Vinjola hare Vijf Colommen kan uytwerken: als oock van alle de voornaemste Meesters der Bouw-kunst, ende dat alleen met het verdeelen van een Duym-stock, of Voet-maet. Te samen gestelt door Joost Vermaarsch, Meester-Metselaer tot Leyden. Abraham Verhoeff, Leiden, 1664.

Deze uitgave, voorzien van een geïllustreerde titelpagina met een personificatie van Architectura, is de eerste editie waarin de systemen van de architecten Palladio, Vignola en Scamozzi vergelijkend behandeld worden. Scamozzi blijft in deze uitgave echter de belangrijkste bron. Kuyper, op.cit. (n.1) p.326 n.113 vermeldt een editie waarin de naam van de uitgever Hendrick Doncker over Verhoeff's naam is geplakt, waarmee het jaar aangegeven wordt waarin Doncker de rechten van deze uitgave verwierf. Voor het contract, dat tussen Vermaarsch en Doncker werd afgesloten, en waarin de levering van 500 reeds gedrukte exemplaren aan Doncker was vastgelegd, zie n.28. In 1678 bracht Doncker een eigen uitgave uit (10:1678).

8: 1670 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (RIBA, UB-UvA). (klein folio)

De frasering van de titelpagina is, afgezien van details in de spelling, identiek aan 2:1657, waarbij het portret van Bosboom in spiegelbeeld is afgedrukt, de signering 'S. Bosboom inventer' is weggelaten, en als datum 1670 wordt gegeven, met Justus Danckerts als uitgever.

9: 1677 [Gront-Regulen der Bouw-const]. (RIBA, RPKA, LBU, UBD, Universiteitsbibliotheek, RU Groningen). (quarto)

De frasering van de titelpagina is gelijk aan de editie 6:1662, waaraan *Architecture de Vincent Scamozzi* is toegevoegd, en L. Renard vermeldt wordt als graveur van de afbeelding. Op deze titelpagina zijn geen datum, uitgever of plaats vermeld. De tweede titelpagina is identiek aan de tweede titelpagina van 6:1662, afgezien de publicatiegegevens Amsterdam, Justus Danckerts 1677. Dit is de eerste eigen uitgave van de Schuym-bewerking door Danckerts, en op de titelpagina wordt vermeld dat Danckerts tevens de architectuurtraktaten van Bosboom, Vignola en zijn eigen traktaat over de constructie van daken (*Architectura Chivilis vertoonende verscheyde Treffelycke Cappen Soo van Toorens, Kercken etc.*, gepubliceerd door Justus Danckerts, en aan veel latere edities van het Bosboomtraktaat toegevoegd) verkoopt. Het enige verschil tussen deze editie en de eerdere uitgaven van Schuym is de uitbreiding van de uitleg over de module van drie naar vier afbeeldingen.

10: 1678 [Eerste deel der bouw-kunst, ofte grondige bewijs-redenen]. (RPKA, UBL). (klein quarto)

Titelpagina en voorplaat zijn identiek aan 7:1664, afgezien van uitgever en datum, welke hier Hendrick Doncker, Amsterdam 1678 zijn, en kleine veranderingen in de volgorde van tekst en afbeeldingen achterin deze uitgave.

11: 1682 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (RIBA, RPKA). (klein folio)

De titelpagina is gelijk aan 2:1657 afgezien van uitgever Jan Blom en datum 1682. Bovendien zijn aan deze uitgave van Bosbooms bewerking een uitleg door Symons zoon Dirk Bosboom, die

ook het voorwoord ondertekende, over het construeren van een tym-paan is toegevoegd. (Het exemplaar in RIBA is in een band gebonden samen met Justus Danckerts' *Architectura Chivilis* en Cornelis Danckerts' *Architecture van Verscheidene Nieuwe Poorten*, hetgeen een kenmerk is van vele latere uitgaven, te vinden in Nederlandse bibliotheken. De wisselende volgorde en verschillende samenstelling van deze toevoegingen suggereren dat deze door de kopers, en niet door de uitgevers zijn toegevoegd.)

12: 1686 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (BML, RIBA, RPKA, UBD, UB-UvA). (klein folio)

De titelpagina is identiek aan 2:1657, met als publicatiegegevens Justus Danckerts, Amsterdam 1686. Dit is de tweede Bosboomeditie door Danckerts, waaraan bovendien achterin een collectie geometrische figuren is toegevoegd. Het exemplaar RPKA is gebruikt door de latere bewerkers van Bosbooms boek Caspar Philips Jacobsz. en Jacobus Houthuisen: aan de afbeeldingen zijn handgeschreven teksten toegevoegd ter vervanging van de originele teksten (zie 23:1784). Het exemplaar in de RUL-Kunstgeschiedenis is voorzien van de additionele titel 'Dubbelt Bosboom', waarmee de toevoeging van extra materiaal als de mathematische figuren en de *Architectura Chivilis* wordt aangegeven.

13: 1689 [Grondige Bewijs-redenen der Bouw-Kunst]. (RPKA, UBD). (klein quarto)

Grondige Bewijs-redenen der Bouw-Kunst, Over den sin en Practijck van den Autheur Vincent Scamozzi. Waer in werd bewesen. dat men door een wel-verdeelde Timmermans Duym-stok also wel als door parten, of minuten, den Autheur Scamozzi, Palladio en Vinjola & c. hare Vijf Colommen kan uytwerken. Te samen gestelt door Joost Vermaarsch, Meester-Metselaar tot Leyden. En merkelyk vermeerderd door Justus Dankerts. Amsterdam, Justus Dankerts, 1689.

Dit is een herziene uitgave door Justus Danckerts van Vermaarsch, 7:1664, herdrukt door Doncker, 10:1678.

14: 1694 [Gront-Regulen der Bouw=const]. (UBD, UBL, University of Minnesota, Minneapolis). (quarto).

De eerste titelpagina is identiek aan 6:1662 afgezien van de vermelding 'Privilegie' en de vermelding van Justus Danckerts, Amsterdam 1694 als publicatiegegevens. Ook de tweede titelpagina is gelijk aan 6:1662, waarbij zelfs de uitgever Johannis Gronsveldt en datum 1662 ongewijzigd gegeven worden. Deze editie is een herdruk met kleine aanpassingen van 6:1662, al herdrukt in 1677.

15: 1694 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (UB-UvA). (klein folio)

Cort onderwys vande vyf Colomen... 1694, [S. Bosboom inventer], Gerard Valk, Amsterdam, 1694.

De titelpagina is identiek aan 2:1657, met uitzondering van de publicatiegegevens Gerard Valk, Amsterdam 1694. De afbeelding van de geometrische schaal is vergroot afgedrukt, en de geometrische figuren uit 12:1686 zijn achterin opgenomen.

16: 1721 [Joost Vermaarsch Bouw-Kunstige Bewijs redenen]. (UBD, UBN). (quarto)

Joost Vermaarsch Bouw-Kunstige Bewijs redenen om met een

welverdeelde Duym stock de Vyf Kolomne...., Cornelis Danckerts, Amsterdam, zonder jaartal.

De eerste titelpagina suggereert een herdruk met wijzigingen van 7:1664, maar de onderdelen over de systemen van Palladio en Vignola zijn weggelaten, en de tekst is volledig veranderd. De tweede titelpagina is gelijk aan 13:1689 afgezien van de vermelding van Theodorus Danckerts als uitgever, en 1721 als jaar van uitgave. Kuyper, op.cit. (n.1) p. 326 n. 113 vermeldt een andere ongedateerde versie van deze uitgave in UBD.

17: Vroege 18de eeuw [Cort Onderwys van de vyf Colomen]. (BML, LBU, UB-UvA).(klein folio)

De titelpagina is identiek aan 2:1657, afgezien de publicatiegegevens, hier Frederick de Wit, Amsterdam, zonder jaartal. In het exemplaar in UBL is onder de titel de zinsnede toegevoegd 'Nieuwlycks vermeerderd en verbeterd met Privilegio'. Deze editie is waarschijnlijk eerder dan cat.no. 18:Vroege 18de eeuw, omdat op de titelpagina wordt vermeld dat dit boek ook door Loots wordt verkocht: 'Werden nu verkogt bij Joannes Loots, Boek en Kaart verkooper (...)'. Het exemplaar in het British Museum heeft bovendien een extra titelpagina met een gegraveerd portret van Bosboom met een kompas in zijn rechterhand. Deze afbeelding, met nummer 95, is afkomstig uit Cornelis de Bie, op.cit. (n.18), en bevat het bijschrift 'SIMON BOSBOOM natif d'Emden en l'an 1614 fut bon Architect et tailleur de pierre il at este employe au service du tres illustre Prince Electeur de Brandenburch Niclaes de Helt Stockade pinxit. Pertus Oode sculp. Iona Meyssens excudit.'

18: Vroege 18de eeuw [Cort Onderwys van de vyf Colomen]. (LBU, UB-UvA, KB).(klein folio)

De titelpagina is gelijk aan 2:1657, met de vermelding van Joannes Loots, Amsterdam als uitgever, zonder jaartal, en bevat daarnaast de claim op privilege zoals in 17:Vroege 18de eeuw. Loots was lid van het Gilde in 1693, en overleed in 1726. Zie M.M. Kleerkooper/W.P. van Stockum, op.cit. (n.13) p.384-6 en I.H. van Eeghen, op.cit. (n.26), p.223-5.

19: 1702-27 [Cort onderwys vande vyf Colomen]. (LBU).(klein folio)

De titelpagina is identiek aan 2:1657, met uitzondering van de publicatiegegevens: Theodorus Danckerts, Amsterdam, zonder jaartal. Theodorus Danckerts werd geboren omstreeks 1663, werd toegelaten tot het Gilde der Boekverkopers in 1702, en stierf in 1727. Zie M.M. Kleerkooper/J.W. van Stockum, op.cit. (n.13) p.170.

20: Vroege 18de eeuw [Architectura, Vervattende in zig't Kort en bondig Onderwys van de 5 Colommen]. (UB-UvA).(klein folio)

Architectura, Vervattende in zie 't Kort en bondig Onderwys van de 5 Colommen, door Symon Bosboom, Als meede alle soorten van Kappen, soo van Kerken, Toorens en Huysen, eenige Wentel-Trappen en Bruggen, Gronden en Opstallen van 't Huys van de Heer Reaal. Verscheyde Nieuwe Schoorsteen Mantels En Nieuwmodesse Latwerken. Voor desen uytgegeeven door Dankers, onder de naam van

't Dubbelt Bosboom. Seer nut en dienstig voor alle Liefhebbers en Leer Bouwkunst, Reinier & Josua Ottens, Amsterdam, zonder jaartal.

Deze nieuwe titelpagina werd toegevoegd door de gebroeders Ottens, vóór de tweede titelpagina die identiek is aan 18:Vroege 18de eeuw. Voor de vermelding van Dubbelt Bosboom, zie 12:1686.

21: Vroege 18de eeuw [Architectura, Vervattende in zig't Kort en bondig Onderwys van de 5 Colommen]. (RPKA, UBD).(klein folio)

De eerste titelpagina is gelijk aan 20:Vroege 18de eeuw, zonder privilege. De tweede titelpagina is eveneens identiek aan 20:Vroege 18de eeuw, maar geeft als uitgevers Reinier en Josua Ottens, Amsterdam, zonder jaartal. Deze editie bevat de toevoegingen van daken en haarden.

22: Vroege 18de eeuw [Kort Onderwys Van de Vyf Colommen]. (UBN, KB, UBD).(klein folio)

Deze editie heeft een titelpagina identiek aan de tweede titelpagina van 20:Vroege 18de eeuw. Ook deze titelpagina bevat de zinsnede 'Nieuwelyks uitgegeven en van veele fouten gesuivert door een voornaam kenner der Bouwkunst'. Dit is de enige titelpagina.

23: 1784 [De vyf colom-orden]. (RPKA, LBU, UBD, UB-UvA).(klein folio)

De Vyf colom-Orden. met derzelver Deuren en Poorten Welker door wylen Sijmon Bosboom. Vit den beroemden Venetiaanschen-boumeester Vincent Scamozzi in minuten overgebracht, en nu Met verklaringen en benamingen der hoofd-en Onderdeelen, Leeden enz als mede met drie nieuwe voorbeelden, opgehelderd, vermeerderd en verbeterd. Door Caspar Philips jacobsz. Konstgraveerder en Geadmiteerd Landmeeter, voor de Ed. Hove van Holland en Westfriesland, Lid van het Mathematisch Genootschap, Te Amsteldam en Jacobus Houthuisen, Mr. Timmerman en Lid van het gemelde Genootschap, Amsterdam J.B. Elwe Met Privilegie, 1784. (klein folio).

Deze editie is een volledig bewerkte versie van de oorspronkelijke uitgave 2:1657, met een andere volgorde van afbeeldingen en een aangepaste tekst. Tegenover elke illustratie wordt de bijbehorende uitleg gegeven. Deze opzet werd tot aan de laatste editie van de Bosboom-bewerking aangehouden.

24: 1816 [De vyf colom-orden]. (RPKA, LBU).(klein folio)

Deze editie is een ongewijzigde herdruk van 23:1784, met als publicatiegegevens J.B. Elwe, Amsterdam 1816.

25: 1821 [De vyf colom-orden]. (UB-UvA).(klein folio)

Identiek aan 23:1784, met als uitgever S. de Grebber, Amsterdam 1821. Voor De Grebber, zie F.G. Waller, op.cit. (n.34), p.447. Volgens Waller was Simon de Grebber werkzaam in Amsterdam tussen 1818 en 1820.

26: 1854 [De vyf colom-orden]. (LBU) (klein folio)

Identiek aan 23:1784, met als uitgever G.D. Bom, Amsterdam 1854. Voor Bom, zie F.G. Waller, op.cit. (n.34), p.430.

Willem Goeree (1635-1711) en de ontwikkeling van een algemene architectuurtheorie in de Nederlanden

Charles van den Heuvel

VAN DEN ALGEMEENEN HUISBOUW, ZOO ALS WY DIE GEEREN VERHANDELD ZAGEN IS VRY SPAARZAAM, MAAR VAN DE VIJF BOUW-ORDENS ALREE BY NA TE VEEL GESCHREVEN

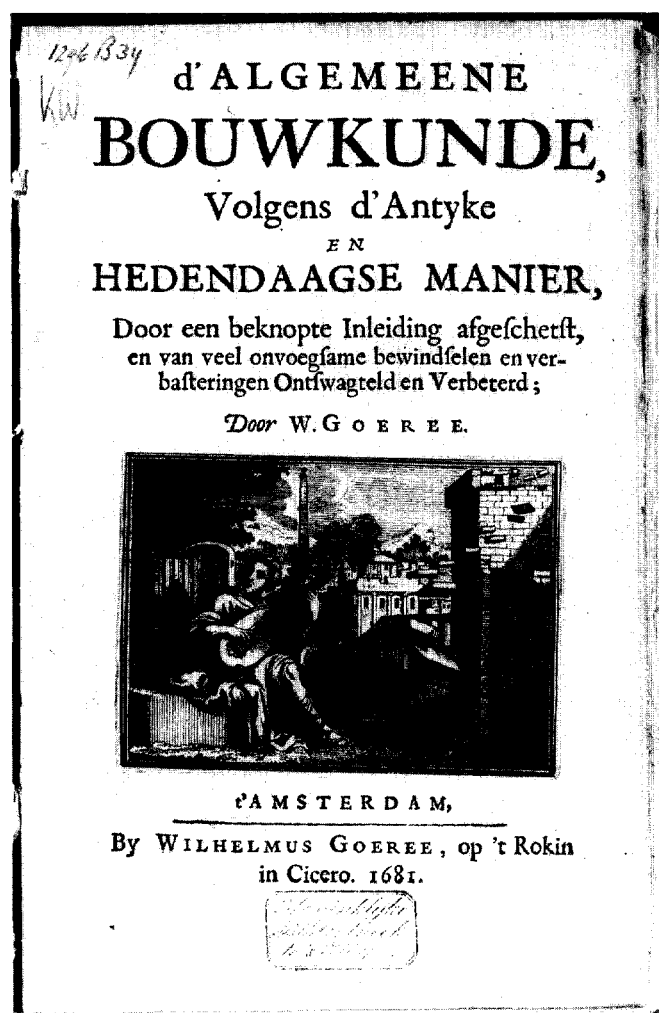
[D'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier, 1681]

Inleiding

*Van den algemeenen Huisbouw, zoo als wy die geeren verhandeld zagen is vry spaarzaam, maar van de vijf Bouw-ordens alree by na te veel geschreven.*¹ Met deze uitspraak vatte Goeree op kernachtige wijze een bijzonder kenmerk van de architectuurtheorie in de Nederlanden samen. Immers daar waar in de omringende Europese landen Duitsland en Frankrijk *De Architectura Libri Decem* van Vitruvius in de zestiende eeuw volledig vertaald werden, verschenen in de Nederlanden alleen maar enkele losse opmerkingen over het beroep van architect en het hoofdstuk over de zuilenorden in druk. In 1649 verscheen er te Amsterdam weliswaar een uitgebreide becommentarieerde editie van Vitruvius, maar deze was in het Latijn. Ook de Nederlandse vertalingen van de eigentijdse, hoofdzakelijk Italiaanse, commentaren op Vitruvius worden gekenmerkt door eenzelfde nadruk op de zuilenorden.

Na de vertalingen door Pieter Coecke van Aelst van de fragmenten uit het Vitruvius en van het vierde boek van Serlio, die in 1539 verschenen, werden er postuum door zijn vrouw nog andere boeken van de Italiaanse architect o.a. over antieke bouwwerken en over perspectief in het Nederlands uitgegeven.² Bovendien voltooide de Brugse bouwmeester De Beste in 1599 een omvangrijk architectuurhandschrift bestaande uit excerpten en commentaren betreffende klassieke en eigentijdse verhandelingen over de bouwkunst.³ Van een breed-georiënteerde reflectie op de verschillende onderdelen van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie was, althans in druk, nog geen sprake. In de drukwerken die in het laatste kwart van de zestiende eeuw het licht zagen, zoals de *Architectura* van Vredeman de Vries, werden thema's als fortificatiebouw en civiele techniek weliswaar aangeroerd, maar ze bleven hoofdzakelijk beperkt tot de toepassing van de zuilenorden.⁴ In de zeventiende eeuw trad daar voorlopig weinig verandering in op. Van Palladio's *I quattro libri dell'architettura* van 1570, die direct een enorm internationaal succes kenden, verscheen in 1646 in de Nederlanden onder de titel:

Verhandeling van de vijf Ordenen der Boukonst, alleen het eerste boek, zij het aangevuld met uit het Frans vertaalde teksten van Pierre Le Muet over delen van het woonhuis.⁵ Van Scamozzi's *L'idea della Architettura Universale* van 1615 werd 25 jaar later als eerste het zesde boek over de zuilen vertaald, waarop ruim twintig verschillende edities zouden verschijnen met de onderverdeling van de ordes als het enige onderwerp.⁶ Zelfs de meest uitgebreide Nederlandstalige editie met de titel *Vincent Scamozzi, Bouwkonstige Wercken Begrepen in 8 Boeken* van 1661 omvatte in feite niet meer dan het derde en zesde boek van het oorspronkelijke Italiaanse architectuurtractaat, terwijl de overige boeken alleen door platen en korte inhoudsopgaven werden voorgesteld "*als genoegzaam zijnde tot verklaring der selve*".⁷ Besprekingen van complete bouwwerken vormden duidelijk de minderheid en zeker geen volledige afspiegeling van hetgeen Vitruvius tot de architectuur had gerekend. Via de uitgebreide vertaling van Serlio kon men de antieke bouwwerken bestuderen, alsmede kennis maken met enkele toepassingen van de auteur zelf. De prenten van Vredeman de Vries, in 1577 samengevoegd en uitgebreid tot één architectuurtractaat, toonden aan de hand van fictieve voorbeelden mogelijkheden om de antieke vormtaal aan te passen aan de architectuur van het noorden. Voorstellingen van concrete toepassingen in de Nederlanden van eigentijdse architectuur treffen we o.a. aan in Salomon De Bray's *Architectura Moderna* van 1631, met diverse ontwerpen van Hendrick de Keyser voor Amsterdamse kerken en in de werken van Philips Vingboons en Pieter Post. De drukwerken van de laatstgenoemde auteurs bestonden uitsluitend uit gravures van hun eigen architectonische oeuvre. Ze tonen ontwerpen voor de woningen voor de goede burgerij, stadspaleizen, buitenverblijven en vorstelijke residenties van de rijkste kooplieden en aristocratie in Holland alsmede voor de allerbelangrijkste openbare gebouwen, zoals de bouw van het stadhuis van Amsterdam. De voorstelling van de minder prestigieuze sluizen bij het huis Swanenburg dat Pieter Post in opdracht van het Hoogheemraadschap van Rijnland had ontworpen, vormde in dat opzicht een uitzondering. De receptie van de klassieke en Italiaanse architectuurtheorie kwam kortom in de Nederlandse drukwerken met een eenzijdige aandacht voor de zuilenorden en de nadruk op ontwerpen voor de stedelijke elite en aristocratie op een andere wijze tot uiting. Door deze verschillen in receptie kreeg de Nederlandse architectuurtheorie vanaf de tweede

Afb. 1 "Amfion bouwt door het geluid van zijn lier de stad Thebe",
Titelpagina drukwerk, W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde Volgens
d'Antyke en Hedendaagse Manier*, Amsterdam 1681
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

helft van de zeventiende eeuw een andere verloop dan bij voorbeeld in Duitsland waar zich een brede discussie over de burgerlijke bouwkunst ontwikkelde.⁸ De oorzaken van deze verschillen in receptie ten opzichte van de omringende landen zijn tot op heden maar in beperkte mate onderzocht. Voor een deel kunnen ze verklaard worden uit de felle concurrentiestrijd tussen uitgevers die steeds goedkopere architectuurtractaten, vaak niet meer dan enkele prenten van zuilenorden voorzien van een korte inleiding, op de markt brachten.⁹ In sommige gevallen, zoals bij voorbeeld bij Stevin en Goldmann moeten deze oorzaken gezocht worden in de lotgevallen van de auteurs zelf die er niet in slaagden uitgebreidere manuscripten te voltooien of te publiceren.¹⁰

D'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier die Willem Goeree in 1681 uitgaf is de eerste

gedrukte zelfstandige verhandeling over architectuur in de Nederlandse taal waarin getracht is een verbinding te leggen tussen de bouwkunst van de Oudheid en van de eigentijdse periode, die veel verder reikte dan de gebruikelijke besprekingen van de zuilen of de presentatie van ontwerpen van vooraanstaande architecten (afb. 1).¹¹ Het is in feite de eerste geslaagde poging in de Nederlandse architectuurtheorie van een presentatie van het publieke aspect van de architectuur in al haar facetten, waarin bovendien de elite van de Hollandse steden op haar verantwoordelijkheden werd gewezen. In dat opzicht benaderde het werk, dichter dan welk zeventiende-eeuws Nederlands architectuurtractaat ook, de geest van Vitruvius' tien boeken over architectuur. Het is verwonderlijk dat het tractaatje nooit de aandacht heeft gekregen die de zuilenboeken ten deel vielen. Mogelijk was dit het gevolg van het ontbreken van voorstellingen. Een handschrift van Goeree dat aan de basis lag van een gedeelte van het gedrukte architectuurtractaat bevat daarentegen vele afbeeldingen en bovendien aanzienlijk uitgebreidere toelichtingen.¹² Juist omdat handschriften zo'n verschillend beeld geven van de architectuurtheoretische traditie van de zestiende en zeventiende eeuw is het interessant het manuscript met de gedrukte versie te vergelijken.

Goeree beschikte als boekhandelaar niet alleen voortdurend over de meest uiteenlopende drukwerken, maar was tevens een verwoed verzamelaar van architectuurmodellen en tekeningen. Deze voorstellingen speelden een belangrijke rol in het manuscript en bepaalden ook, zoals we zullen zien, op indirecte wijze de structuur van het drukwerk. Alvorens we nader op de betekenis van Goeree's architectuurtractaat zullen in gaan, volgt nu eerst een inleiding over de persoon en de totstandkoming van zijn verhandeling over de bouwkunst in zijn oeuvre. Daarna zullen we de verschillen tussen het manuscript en het drukwerk van *d'Algemeene Bouwkunde* toelichten. Nadat de inhoud van Goeree's tractaat nader is omschreven, zullen we trachten zijn architectuurtheoretische opvattingen te plaatsen. Hiertoe zullen we ons eerst richten op de bronnen die mogelijk als inspiratiebron hebben gediend, om ten slotte de betekenis van *d'Algemeene Bouwkunde* in de context van de Nederlandse en internationale architectuurtheorie te duiden.

Goeree en zijn wetenschappelijk oeuvre

Willem van Goeree werd op 11 december 1635 te Middelburg geboren als zoon van een arts/theoloog. "Hy had van kindsbeen af een groote genegenheid voor allerhande kunsten en weetenschappen, en vond zijn grootste vermaak in de ommeegang met geleerde mannen en schrandere kunstenaars", zo lezen we bij David van Hoogstraten, maar over zijn jeugd is verder weinig bekend. Goeree werd in de kerkelijke huwelijksproklamatie aangeduid met "boecvercoper", toen hij in 1665 in ondertrouw ging met Elizabeth Janssonius van Waesberge, een dochter van de bekende Amsterdamse uitgever. Zijn zaak in Middelburg werd daarbij tevens een filiaal van deze uitgeverij tot dat Goeree zich in 1680 in Am-

sterdam vestigde. Na een uitgave van een zee-atlas en een van historische beschrijving van Groot-Brittanië in 1666 volgden er direct diverse theoretische verhandelingen over de beeldende kunsten. In 1668 zagen de *Inleydinge tot de Algemeene Teyckenkonst* en *Verlichterykonst* het licht. Twee jaar later verschenen er herziene uitgaven van deze werken en een nieuwe verhandeling met de titel *Inleydingh tot de Practijck der Algemeene Schilder-Konst*. In 1681 publiceerde Goeree onze verhandeling over *d'Algemeene Bouwkunde, Volgens d'Antyke en Hedendaagse manier* en in het jaar daarop tenslotte het *Natuur en Schilderkonstig Ontwerp der Menschkunde*. Al deze werken, inclusief het architectuurtractaat, waren voorlopige deelpublicaties van een omvangrijk werk over verschillende aspecten van de schilderkunst dat hij in een later stadium hoopte uit te kunnen geven. Van dit project kwam echter niets terecht, o.a. door allerlei ontwikkelingen in de privé-sfeer. Hoewel Goeree door zijn huwelijk met een telg van de Waesberge-familie gehoopt had zijn uitgeversactiviteiten in Amsterdam op grotere schaal voort te zetten, was dit niet de belangrijkste reden geweest voor zijn verhuizing. In Middelburg was hij verzeild geraakt in een religieus dispuut tussen de Stadhouder en de Cocceaanse theoloog Wilhelmus Momma. Goeree koos openlijk de zijde van Momma door in 1678 een pamflet met diens omstreden uitspraken uit te geven en werd min of meer gedwongen Middelburg te verlaten. In Amsterdam eiste weldra andere conflicten rondom de erfenis van Johannes Janssonius van Waesberge zijn aandacht op die in 1690 hun beslag zouden krijgen. Waarschijnlijk had Goeree zonder de steun van de familie Waesberge, die na de dood van zijn vrouw in 1682 borg stond voor schulden die hij was aangegaan, onvoldoende financiële draagkracht om de aangekondigde omvangrijke uitgave van de grond te krijgen. Maar behalve deze wereldse redenen trad er ook een belangrijke verschuiving in de geestelijk aandacht van Goeree op die een heel andere draai zou geven aan zijn toekomstige uitgeversactiviteiten.

Na het verschijnen van de laatste deelpublicatie van het *Schilderboek, de Menschkunde*, zou Goeree zich veel meer richten op de theologie. Hij gaf diverse theologische geschriften uit, maar schreef ook zijn eigen werken. In 1690 publiceerde Goeree zijn *Joodse Oudheden ofte Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, in 1700 zijn omvangrijke werk *Mosaize Historie der Hebreewsche Kerk* terwijl zijn laatste werk *De Kerklyke en Weereldlyke Historien* in 1705 door een andere uitgever op de markt zou worden gebracht. Het is zeker niet zo dat er met Goeree's ommezwaai een einde kwam aan de uitgaven op het gebied van de beeldende kunsten en de architectuur. Echter deze publicaties, die te midden van zijn theologische en godsdienst-historische studies zouden verschijnen, waren heruitgaven. Ze werden door Goeree gezien als een noodzakelijke onderbreking, terwijl hij zijn tijd "aan bezigheyt van meerder belang hadde opgeofferd".¹³

Er bestaat duidelijk een wisselwerking tussen deze theologische verhandelingen van Goeree en de presentatie van zijn opvattingen over architectuur. De verschuiving in aandacht voor theologische kwesties kondigde zich reeds aan toen

Goeree werkte aan de voorbereidingen van zijn architectuurtractaat en laat zich duidelijk in het manuscript aflezen. Terwijl de verhandelingen over de verschillende zuilenorden in netschrift zijn uitgewerkt, verraadt het dertiende hoofdstuk "vande Jerusalemsche of heijlige Bouw-orden van Salomon" met vele doorhalingen en notities dat Goeree zijn gedachten op dit punt nog aan het ordenen was.¹⁴ In *d'Algemeene Bouwkunde* van 1681 was de kwestie uitgewerkt onder de fraaie titel "Salomons Bouw-orden ontswagteld". In de editie van 1705 voegde Goeree een inleiding van meer dan honderd bladzijden toe, louter gewijd aan de tempel van Jeruzalem. Omgekeerd bevatte zijn theologische uitgaven uitvoerige architectonische beschrijvingen. Zo had Goeree Salomo's tempel eerder besproken in zijn *Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, terwijl hij in de *Mosaize Historie* in het vierde deel uitvoerig aandacht aan de maat, bouw en ornamentiek van het Tabernakel had besteed. Aanleiding voor de lange inleiding over de tempel van Salomo was het commentaar dat Johannes Hendrik Coccejus in 1704 had geleverd op Goeree's interpretatie in de *Voorbereidselen tot de Bybelsche Wysheid*, die overigens zwaar leunde op die van Villalpando.¹⁵

De relatie tussen Goeree's tractaat over de bouwkunst en theologische werken verdienen een aparte studie. Hetzelfde geldt voor mogelijke verbanden tussen zijn uitspraken over architectuur en beschouwingen over de beeldende kunsten. Wij brengen deze werken slechts ter sprake voor zover deze meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de veranderingen in de presentatie van Goeree's architectuurtheoretische opvattingen in zijn uitgave van *d'Algemeene Bouwkunde* ten opzichte van het manuscript dat eraan voorafging.

Manuscript en drukwerk

Het onderscheid tussen het handschrift en de gedrukte versie van Goeree's architectuurtractaat kon nauwelijks groter zijn. Het drukwerk is een handzaam boekje van 213 bladzijden in octavo, zonder enige afbeelding in de tekst; het manuscript daarentegen telt maar liefst 322 folio's met vele prenten en hier en daar een tekening van de auteur. Inhoudelijk correspondeert het handschrift slechts met de helft van het gedrukte tractaat. In feite is deze helft een samenvatting van de teksten in het manuscript waarbij vooral de vele honderden verwijzingen naar andere auteurs, die juist in historiografisch opzicht zo interessant zijn, ontbreken. Daar waar in de gedrukte versie de verschillende onderwerpen geleidelijk in elkaar overlopen en met kleine notities in de kantlijn worden toegevoegd, is het handschrift in verschillende hoofdstukken ingedeeld waarbij de verschillende secties bovendien hun eigen titelblad hebben. Het eerste titelblad, waarop de datum 1679 staat vermeld, (afb. 2) kondigt een geschiedenis van de oorsprong van de vijf bouworden aan en een kritische beschouwing van de boeken waarin deze zijn besproken en afgebeeld.¹⁶ Het titelblad van het tweede gedeelte van 1680 bevat allerlei verwijzingen naar het "algemeen bestier van een verstandige Bouwmeester en Werkman" belooft een veel praktijkgerichtere benadering.

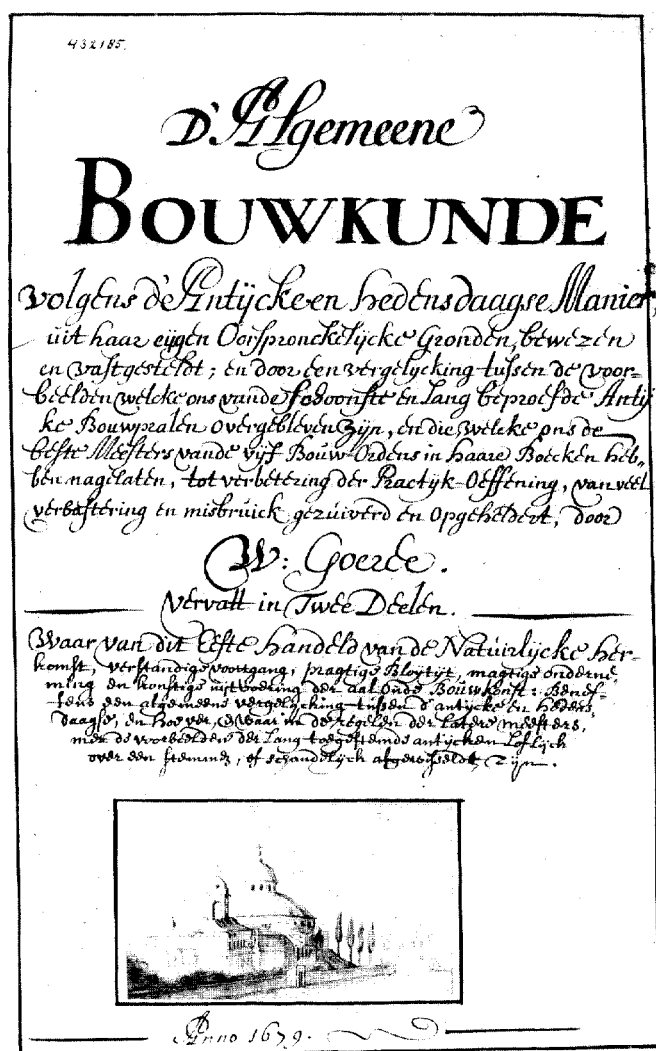
Belangrijk is dat Goeree daarbij een onderscheid maakt tussen een pralende hofarchitectuur en een “zedige Burgerlijke” manier van bouwen.¹⁷ Een derde titelblad tenslotte kondigt in andere bewoordingen nogmaals het tweede gedeelte aan zonder overigens het onderscheid in verschillende klassen van architectuur te vermelden.¹⁸ Laatstgenoemd titelblad is echter veel minder verzorgd dan de twee eerste frontispicen en behoort tot een tekst op een veel kleiner formaat met veel doorhalingen. Deze tekst is duidelijk een kladversie van het tweede gedeelte van het manuscript, ook al bestaan er inhoudelijke verschillen. Voor een gedeelte is de inhoud betreffende de verschillende zuilenorden verspreid over beide versies van het tweede deel, terwijl van de verhandeling over “de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw”, die op het tweede titelblad van het uitgewerkte ge-

deelte wordt aangekondigd, alleen de kladversie zeer summiere opmerkingen bevat die slechts aangeven waarom dit thema op die plaats niet verder wordt behandeld.

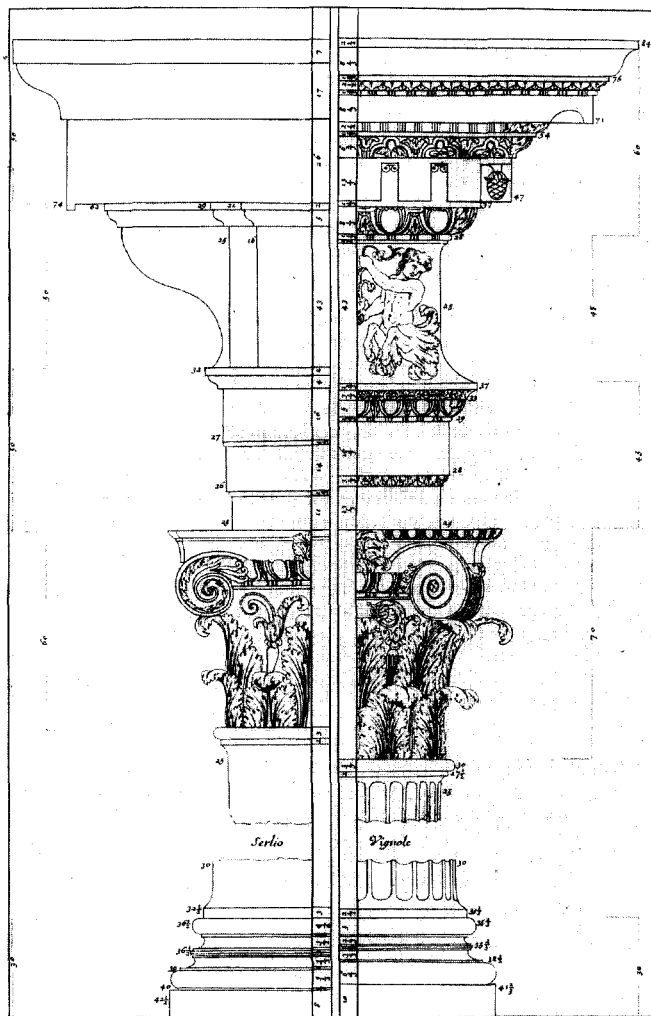
De uitleg verduidelijkt dat Goeree de verschillende aspecten van de algemene bouwkunde in een ander boek van het omvattende tractaat over de schilderkunst, handelende over de "*schilderagtige ordineering*", had willen onderbrengen.¹⁹ Aangezien de verwijzing in de netversie van het manuscript ontbreekt lijkt het aannemelijk dat Goeree toen reeds besloten had een aparte verhandeling over de bouwkunst uit te geven, waarin de passages over architectuur die in het aangekondigde tractaat over de schilderkunst verspreid waren, zouden worden samengebracht. In de gedrukte versie volgt er dan ook na de verhandeling over de antieke zuilenorden en toepassing daarvan in de "hedendaagze bouwkunde" een uitvoerige passage over "d'algemeenen Huisbouw" die een derde deel van het boek beslaat. Voor het overige is inhoud van de gedrukte versie gebaseerd op de veel langere netversie van het manuscript, dat in de ogen van Goeree voltooid was. In de toelichting gericht aan de bouwkundige lezer verklaart Goeree waarom het manuscript uiteindelijk niet in zijn oorspronkelijke opzet werd gepubliceerd:

*"Weet dan bescheide Leser; dat alhoewel 't bewerp der ge-
seide verhandelingen, van over lang in soodanigen staat ge-
legen heeft; datmen 't ons aangaande, in sijn volle beslag de
druk-pers wel had mogen overleveren, wy nochtans sulcx om
vele redenen en insichten niet en hebben ondernomen: onder
welke beletselen en tegenstribbelingen (opdat we rond gaan)
dese wel de voornaamste zijn geweest: wy konden eerstelijk
niet raadzaam vinden 't werk in soo grooten form, en tot soo
hooge bekosting der Liefhebbers te doen uityden, als onsen
eersten toeleg wel gestrekt scheen, tot welk een aansien ook
de meeste Vertoog-schetsen reets in groot Bestek waren afge-
richt; die, omse kleinder te naken of in te krimpen ons dreig-
den groot spel te maken: Hier by quam noch datwe ons doe
ter tijd in een land bevonden in welkwe niet alleen te kort
schoten, maar geheel ontbloot waren van sodanige Konste-
naars alswe tot d'uitvoering, van iets goeds van nooden had-
den: daar en boven ook geheel afgestorven van goede ver-
standen, welke ons in 't overleggen en beraden met hun goet
oordeel konden byspringen [...] Onder welke sukkelingen en
hopeloos afwagten, wy op 't aantraden onser toegenegen
vrienden, besloten na dit Amsterdam over te stappen".²⁰*

De prenten vormden blijkbaar niet alleen in Middelburg maar ook in Amsterdam een struikelblok en het werk verscheen zonder afbeeldingen. Goeree merkte vergoelijkend op dat er al voldoende werken met dergelijke afbeeldingen bestonden en dat er heel iets anders ontbrak dat veel belangrijker was om aan te vullen. Ongetwijfeld doelde hij daarmee op “de algemene huisbouw”, die in de Nederlandse verhandelingen over de zuilenorden niet aan de orde was gesteld. Hoewel Goeree besloten had zijn architectuurtheorie op een andere wijze te presenteren, zou de oorspronkelijke opzet van het manuscript wel degelijk in de gedrukte versie doorwerken.

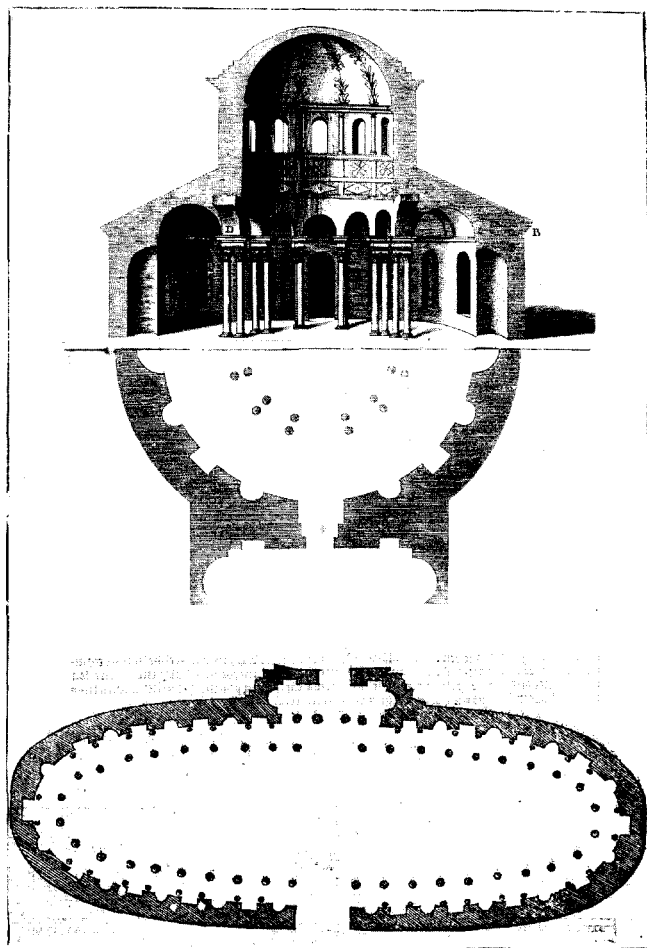
Afb. 2 Titelpagina manuscript, W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier, K.B 68 B 11 (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Afb. 3 Vergelijking Composietorde [Romana] van Serlio en Vignola door Freart de Chambray, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 71r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

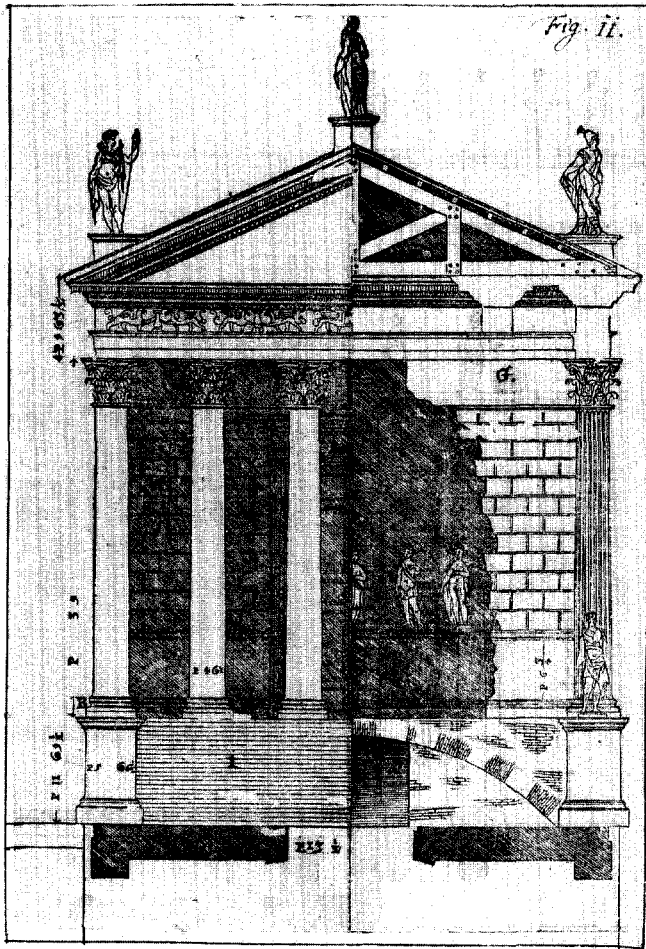
Dat blijkt bij voorbeeld wanneer we zijn toelichting op auteurs over de zuilenorden in het drukwerk met de opzet in het eerste gedeelte van het manuscript vergelijken. In de gedrukte versie noemt Goeree allereerst de namen van de auteurs die hij van belang acht om te bestuderen: Palladio, Serlio, Barbaro, Alberti, Bullant, Scamozzi, Vignola, Cataneo, Viola, De L'Orme "zonder nogtans datwe den grooten Villalpandus; en den edelen Heer Roland Freart, (die wy de Vitruvien onzes tijts agten) onder de slegste rang gestelt willen hebben; schoon zy haren arbeit niet tot de pracxtijk regelen aangeleit hebben".²¹ Vervolgens bespreekt Goeree deze auteurs steeds paarsgewijs d.w.z. Palladio tegenover Scamozzi, Serlio tegenover Vignola etc. . De keuze van deze combinaties wordt door Goeree in de gedrukte versie nauwelijks toegelicht, maar wordt direct duidelijk wanneer we het manu-

script openleggen (afb. 3). In het eerste deel is een groot aantal van de prenten afkomstig uit de *Parallèle de l'architecture antique et de la moderne avec un recueil des dix principaux auteurs qui ont écrit des cinq ordres sçavoir Palladio et Scamozzi, Serlio et Vignola, D. Barabaro et Cataneo, L.B. Alberti et Viola, Bullant et de Lorme* van Roland Freart de Chambray uit 1650. Gezien het belang dat Goeree toekende aan de tempel van Salomo als de sleutel tot de kennis van de oorspronkelijke, goddelijke bouwkunst is zijn bewondering voor Villalpando niet verwonderlijk, die voor Freart is daarentegen wel opvallend. De aanduiding met Vitruvius van onze tijd lijkt op het eerste gezicht zwaar overtrokken voor een auteur die de zuilenorden van de belangrijkste theoretici weliswaar op overzichtelijke wijze naast elkaar plaatste, maar zelf inhoudelijk weinig toevoegde. Goeree zag echter ook Vitruvius' *De Architectura Libri Decem* vooral als een door-

Afb. 4 boven; De Tempel van Bacchus (S. Constanza, Rome) volgens Serlio. Combinatie van een kopergravure uit een Duitse editie en een houtgravure uit editie van Coecke van Aelst, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 157r.

(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Afb. 5 Gecombineerde voorstelling van gevel met gedeeltelijke doorsnede van tempel van Antonius en Faustina, houtgravure uit een Palladio-editie met pen bijgetekend door Goeree, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 169v.

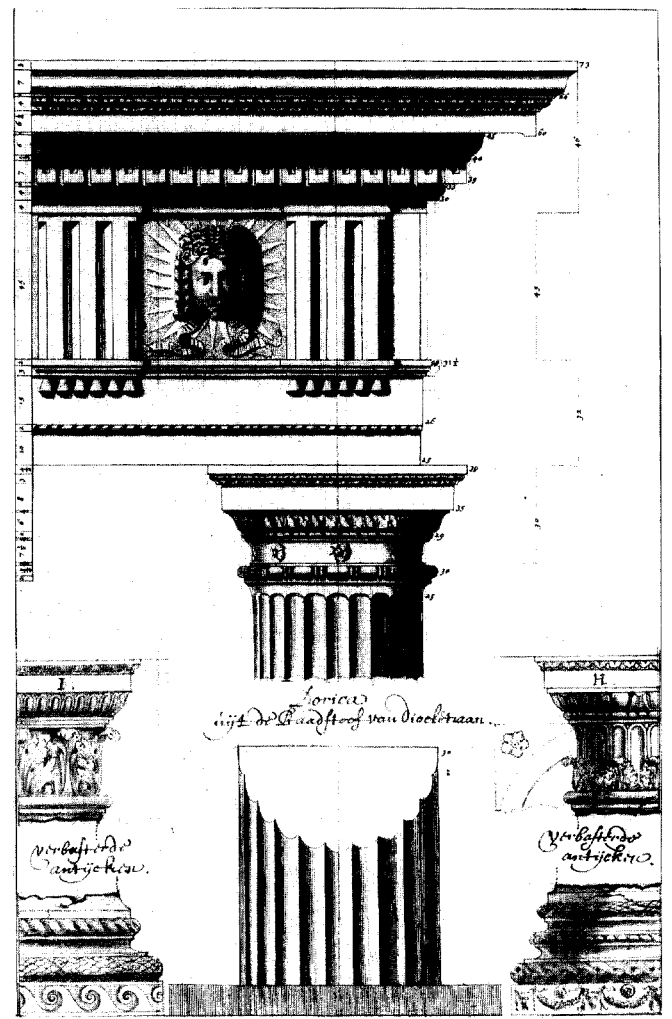
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

geefluik van oudere kennis van de bouwkunst hetgeen een dergelijke vergelijking zou rechtvaardigen. Goeree's waardering voor Freart gold niet zozeer de inhoud maar vooral zijn heldere presentatie van de eigentijdse zuilenorden.

Ze hadden niet tot "praktijkregels" geleid, maar dat interesseerde Goeree niet. De prenten, door hem veelzeggend "vertooghschetsen" genoemd, hoefden niet nagevolgd te worden, maar vormden een toelichting op zijn betoog.²²

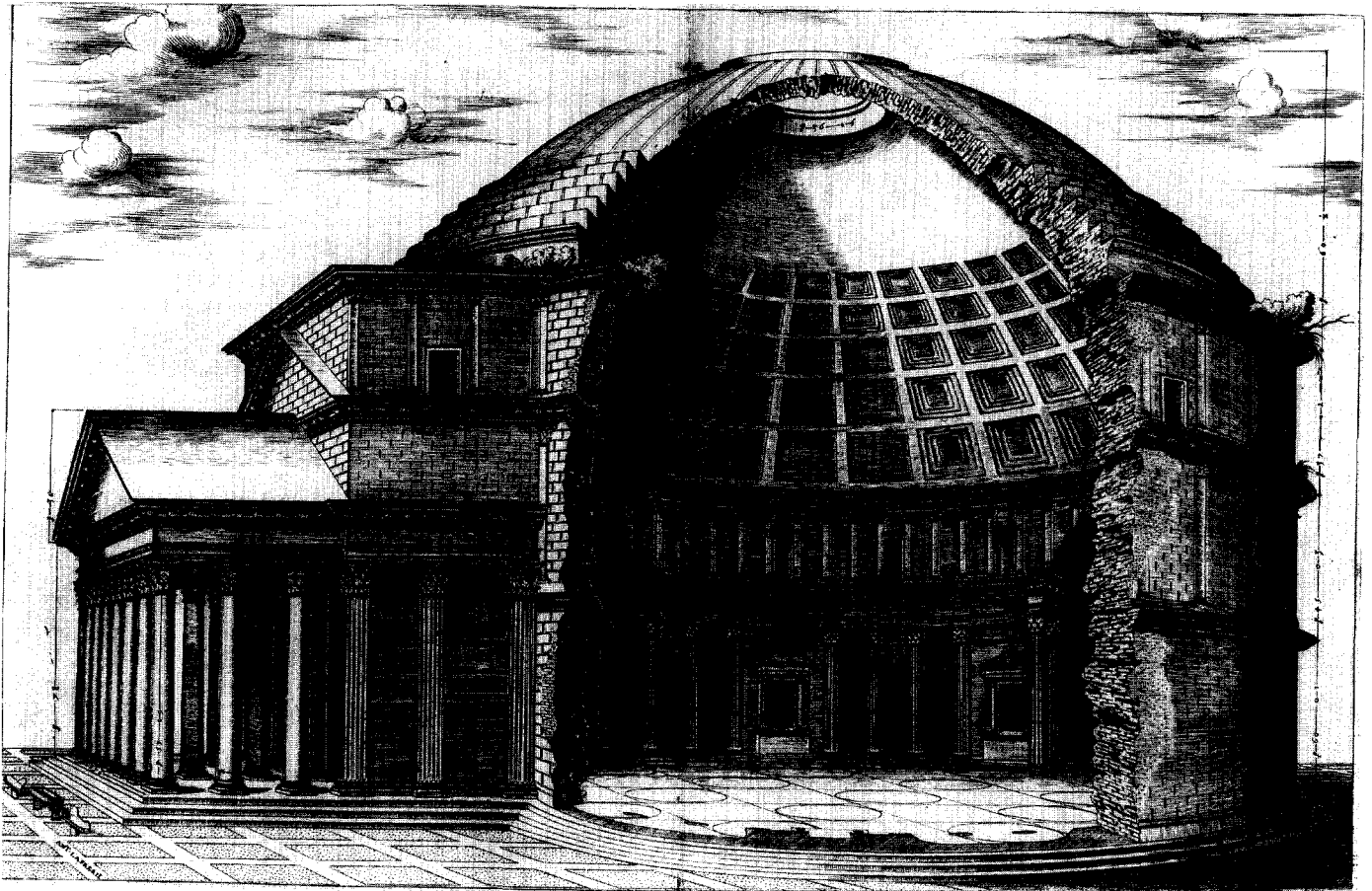
Dat blijkt vooral uit de wijze waarop Goeree voorstellingen van gebouwen uit de Oudheid uit de diverse architectuurtractaten manipuleerde. Met schaar en lijn combineerde hij gedrukte plattegronden en opstanden van de bouwwerken uit verschillende edities van Palladio en van anderen en vulde waar nodig deze met eigen pentekeningen aan. (afb. 4, 5 en 6) Door deze combinaties slaagde Goeree er steeds in om in zijn reconstructies van klassieke bouwwerken de relaties tus-

sen plattegrond en opstand en tussen interieur en exterieur duidelijk zichtbaar te maken.²³ Meestal deed hij dit door boven de plattegrond, de helft van het bouwwerk in opstand en de helft in doorsnede naast elkaar te plakken. Behalve deze aan Palladio ontleende voorstellingswijze, die in de Nederlanden in tegenstelling tot de rest van Europa minder verbreid was, bediende Goeree zich nog van enkele ruïnemodellen om een duidelijk beeld te verschaffen van de samenhang tussen binnen en buiten (afb. 7).²⁴ Binnen de context van het oorspronkelijk beoogde tractaat moesten dergelijke architectuurvoorstellingen de schilder leren gebouwen volledig te begrijpen om ze later te kunnen tekenen en uiteindelijk te schilderen. Dat blijkt ook uit Goeree's opmerking in de *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkunst* "dat die een goed Schilder wil wesen, tragten moet een zeker en volkomen Tei-

Afb. 6 Thermes van Diocletianus uit Freart de Chambray kopergravure met pentekeningen van Goeree van basementen en kapitelen. W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 45r.

(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

Afb. 7 Pantheon, gravure van exterieur en interieur, naar Pirro Ligorio door Antonio Lafrery, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 161v-162r.

(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

kenaar te zijn [...] ten anderen is noodig dat den Schilder de *Architecture of Bouwkunde versta, volgens d'Exempelen van veel fraije en vermaarde Meesters*".²⁵ Het ging daarbij echter niet alleen om kennis noodzakelijk voor de correcte weergave van de verhoudingen, maar ook om wat het "regte gebruik of misbruik" van de ordes is. Kortom ook om kennis van intrinsieke kwaliteiten van de architectuur.

Gezien vanuit Goeree's standpunt dat de schilder zich niet alleen kon beperken tot een oppervlakkige beeldvorming van de buitenkant maar ook het wezen van de bouwkunst zou moeten kunnen doorgronden, is het niet verwonderlijk dat ook zijn aantekeningen voor het omvattende werk over de schilderkunst uitvoerige passages bevatte over de oorsprong van de architectuur. Niettemin was hij ervan overtuigd dat de schilder niet over dezelfde kennis hoefde te beschikken als de architect.²⁶ Dit betekende dat toen Goeree besloot een aparte verhandeling over de bouwkunst uit te geven de kennis afgestemd op de schilder verder moest uitbreiden. Uiteindelijk resulteerde dit in een tractaatje dat enerzijds een gecondenseerde versie zonder voorstellingen bleek te zijn van het manu-

script dat met een ander oogmerk was geschreven, anderzijds onderwerpen ter sprake bracht die in andere Nederlandse architectuurverhandelingen nimmer het licht hadden gezien. Tenslotte wilde Goeree nog een aparte verhandeling uitgegeven met een verklaring van allerlei architectuurtermen.²⁷ Voor een deel vinden we deze termen in het genoemde architectuurhandschrift. Niettemin liet Goeree ook een aantal ongepubliceerde architectuurgeschriften die na die met dit voor-nemen verband lijken te houden en tijdelijk in bezit van Simon Schijnvoet moeten zijn geweest.²⁸

Goeree's architectuurtheorie

De tweeledige oorsprong van de architectuur

We zagen reeds dat Goeree van mening was dat er al genoeg geschreven was over de vijf bouworden terwijl de "algemeenen verstandelijken Huisbauw" nog nauwelijks ter sprake was gekomen. Dat wil niet zeggen dat Goeree aanstuurde op een compleet nieuwe architectuurtheorie. Anders dan de titel

misschien doet vermoeden, gebruikte Goeree de termen bouwkunst en bouwkunde door elkaar en beoogde hij juist een omvattende studie waarin zowel plaats was voor esthetische als voor technische aspecten van de architectuur van de Oudheid en van zijn eigen tijd. De zuilenorden naar de "d'Antijcke en Hedendaagze Manier" beslaan in *d'Algemeene Bouwkunde* dan ook nog altijd de helft van zijn boek. Wat Goeree dwarszat was dat deze ordes niet zelden verkeerd maar vooral ook klakkeloos werden overgenomen. Dat betekent niet dat Goeree een volledige vrije toepassing van de zuilen voorstond. Zo lezen we in het manuscript: "*de konst-wetten, segt d'heer huijgens magmen wel watt huijgen, maar niet breecken*" een stelling die hij overigens zonder vermelding van de oorspronkelijke auteur in de gedrukte versie zou overnemen.²⁹

Gevol van de klakkeloze toepassing van de zuilenorden was wel dat "*er weinigh nieuws uit de ware Fonteyne en oorspronkelijke schoonheit, der langbeproefde antijke Bouwkunde geput is, dat de hedendaagse Praktijk-oeffening een recht-schapen en kennelijk vernieuwende gedaante by zetten kan*".³⁰ Dit was geen pleidooi voor een nieuwe orde, maar eerder, zoals in de kantlijn wordt toegelicht, een beschrijving van de oorzaak van de geringe voortgang in de bouwkunst. Duidelijk wordt dat Goeree's belangstelling voor de zuilenorden in eerste instantie van historische aard is. Hij is op zoek naar de herkomst van de zuilenorden die in zijn visie onlosmakelijk verbonden is met de oorsprong van de algemene bouwkunst:

*"Daar schijnt tweederley oorspronkelijke bouwkunst te moeten onderzocht worden, eene die doorgaans of algemeen zonder wetten en regelmaten na yders zinnelijkheid en meeninge aldereerst geoeffent is, en een ander die later, en volgens zekere wetten en bepaalde regelen behandeld is; van welke laatste de Grieken ons pogen wijs te maken dat zy de Vinders zijn; en het is ook door erfgeruchte by de meeste menigte van tijd tot tijd voor zoo waarachtig aangenomen, datm'er ook zelfs nu noch geen twijfel aan en slaat".*³¹

In het onderzoek van de herkomst van de orden "volgens zekere wetten en bepaalde regels" verschilt Goeree direct van de meeste auteurs die het ontstaan van de dorische, ionische en corintische orden op min of meer anekdotische wijze hadden verbonden met verschillende Griekse volkeren. Hij merkt op dat het geen zin heeft te onderzoeken in welk land of in welke streek de verschillende ordes zouden zijn ontstaan, omdat vroeger overal ieder zijn eigen bouwmeester was. In navolging van Freart de Chambray maakte Goeree weliswaar een onderscheid tussen de drie Griekse orden en de twee Latijnse orden waartoe hij de Toscaanse en Composiet of Romana rekende, maar de herkomst hiervan zocht hij in een verder verleden:

"Ja dat meer is, wy meenen duidelijk aan te wijzen dat zelfs de Griekze Bouw-ordens, die buiten alle tegenspraak, de Latijnze in de zuiverheid haarder afkomst, ver overtreffen; haar

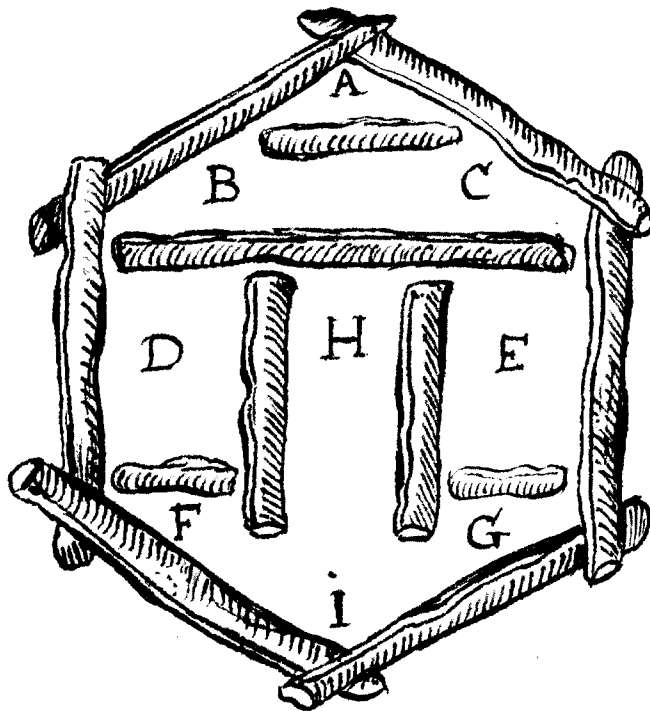
geboorte niet van dry verscheide volken, als haar benamingen schijnen te gondvesten, maar veel eer van eenige zeer volmaakte schoone Bouw-orden, verschuldigt staan: [...] Sulcx datter niet dry, veel min vijf, maar een eenige oorspronkelijke Bouworden, de Orden van alle Ordens, en waar uit alles als uit de eenige Fonteyne ontsprongen is, moet op gezocht werden.

*Dat'er nu ook zoo een eenige volkomenen oorspronkelijke Bouw-orden elders geweest en geoeffent is, dat verhoppen wy uitvoeriglijk aan te wijzen in de verhandeling van Salomons Bouw-Orden, volgens welcke zijnen pragtigen Tempel is gestigt geweest [...] zoo zullen wy aan d'ander zijde ook de onvolkomenheid van ider der gemeene vijf Bouw-ordens doorgaans aanwijzen".*³²

Goeree zocht kortom naar de goddelijke oorsprong van de zuilenorden die in haar meest zuivere vorm in teksten van de bijbel was geopenbaard en sindsdien minder volkomen werd overgeleverd in de architectuur van de klassieke Oudheid.³³ De klassieke bouwkunst was in deze visie behalve een derivaat van goddelijke archetypen als de Tempel van Salomo of het Tabernakel van Mozes ook een sublimering van een architectuur zonder regels en wetten:

*"En wanneer wy sullen betoogt hebben dat alle de wesentlijke dingen der verstandige bouwkunst, niet alleen in de eerste geringe beginzelen kunnen ontdekt werden, maar daar uit ook haar oorsprong rekenen, zoo zal ook openbaar worden, dat de bouwkunst van de eerste Wereld, met die van de tweede, schoonze volgens de leesting van een Goddelijk voorbeeld, in welk alle schoonheid als in een bundel zaam getast was, netter beschaaft is, van een en deselve natuur zijn, zoo veel hun oorspronkelijk zaat en geboorte aangaat. 't Geen wy agten een nutte aanmerking in de bouwkunst te zijn".*³⁴

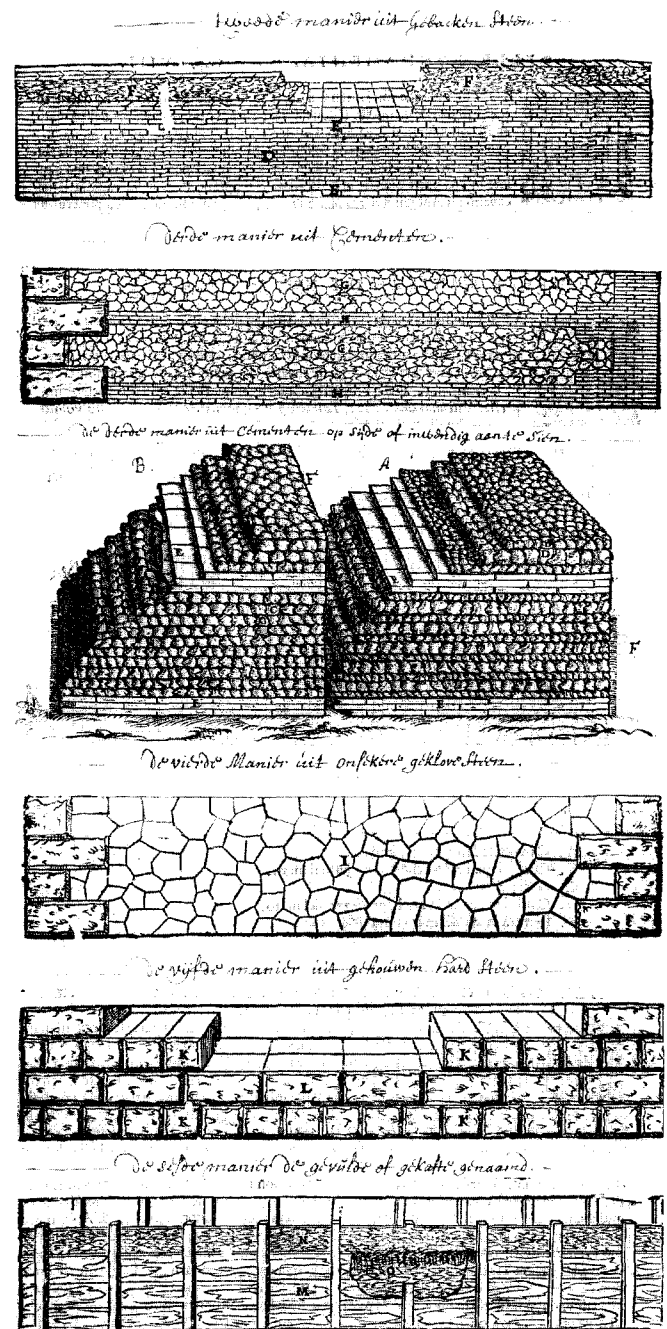
Goeree bestudeerde de herkomst van deze architectuur zonder regels en wetten aan de hand van een ander archetype: de oerhut. Bleef de aandacht voor de ontwikkeling van dit thema in de gedrukte versie beperkt tot de titelpagina waarop Horatius' vertelling is verhaald van Amphion die met behulp van zijn lier Thebe met muren omringde en boerse hutten veranderde in trotse paleizen, in het handschrift poogde Goeree de oerhut daadwerkelijk te reconstrueren (afb. 8) Dit was natuurlijk niet nieuw binnen de internationale architectuurtheorie, maar in Nederlandse geschriften over de bouwkunst wel uitzonderlijk. Alleen Salomon De Bray wijdde in zijn *Architectura Moderna* enkele uitspraken aan de oerhut maar Goeree ging hierin veel verder. Daar waar vele navolgers van Vitruvius, waaronder De Bray, op haast anekdotische wijze de eerste behuizing van de mens en de overeenstemming tussen haar constructie en de architraafbouw van de Griekse tempels hadden belicht, zocht Goeree hierin naar wezenlijke kenmerken van de architectuur waarmee de mens voor het eerst had getracht invulling te geven aan Gods schepping.³⁵ Dit was geen vrije keuze; God had de mens als onderbouwmeester aangesteld.³⁶ Met vallen en opstaan had de mens zich uitein-

Afb. 8 Reconstructie oerhut, tekening W. Goeree, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 10v.
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

delijk de bouwkunst eigengemaakt en het onderscheid tussen "slegt" [eenvoudig] en "prachtig" [met veel praal] geleerd.³⁷ Dit onderscheid was uiteindelijk gecodificeerd in de werken van de Grieken en de Romeinen tezamen met de architectuur die terugging op goddelijke voorbeelden. Met de inval van de Barbaren was de bouwkunst ten ondergegaan. Goeree beschrijft hoe de bouwkunst van 800 tot 1300 verder "sukkelde" tot ze in Italië hulp zou krijgen van enkele meesters. In het handschrift geeft hij bovendien een naamlijst van Italiaanse bouwmeesters sedert het jaar 1154 gebaseerd op de kunstenaarsbiografieën van Vasari, Borghini, Van Mander, Sandrart, Baglioni en prentcatalogi waarin op overzichtelijke wijze steeds de auteur en de paginaverwijzingen zijn aangegeven van de herkomst van de gegeven data.³⁸ Diverse auteurs zouden vervolgens hebben getracht de geheimen van de antieke bouwkunst te ontsluiten, maar veelal lieten bouwmeesters zich leiden door het hedendaagse voorbeeld van latere schrijvers. Een verraderlijk voorbeeld "als een versse omgeroerde aarde, daarmen niet op grondvesten kan".³⁹ Niet alleen de hedendaagse, maar ook de antieke voorbeelden waren niet altijd betrouwbaar. Zo merkte Goeree op dat men weliswaar veel kennis aan Vitruvius verschuldigd was, maar dat er ook veel redenen bestonden "waarom hy niet voor alle noch boven alle in geloof en navolging, d'eerste en beste plaats innemen mag".⁴⁰ Goeree waarschuwde dan ook nooit

op één meester te willen steunen, hetgeen vermoedelijk de reden is waarom hij voor de bespreking van de moderne auteurs vasthield aan het vergelijkende model van Roland Freart de Chambray om zijn kritiek op verschillende interpretaties van de zuilenorden op overzichtelijke wijze te kunnen

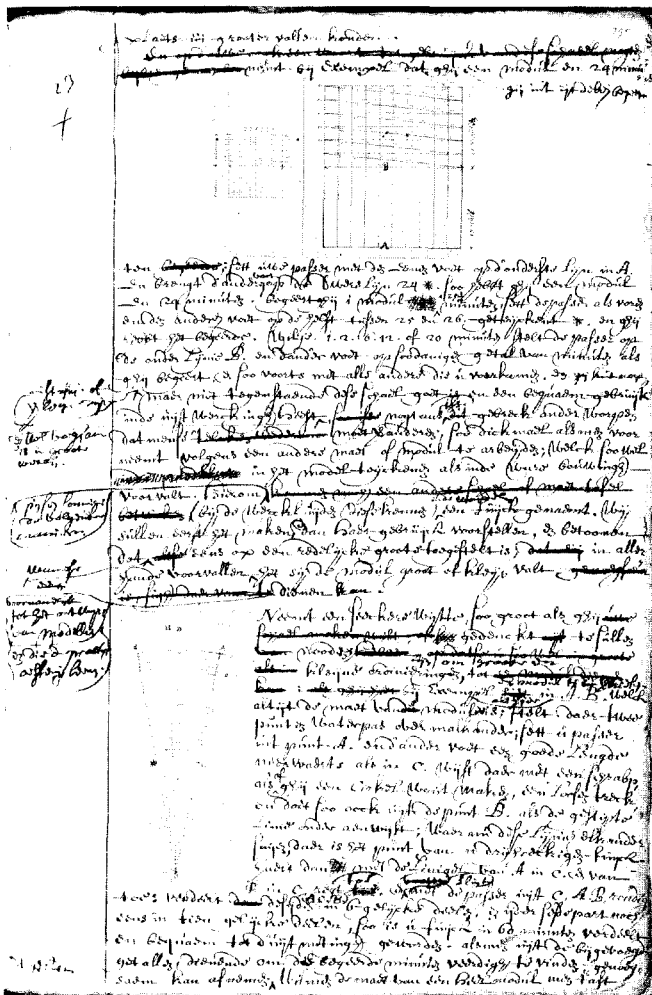

Afb. 9 Metselverbanden, houtgravures uit Rusconi, W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier*, K.B 68 B 11, fol. 246r.
(Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

presenteren. Freart's prenten vormen in het manuscript ook het uitgangspunt van Goeree's eerste beschouwingen van de Orde van Salomo, terwijl laatstgenoemde in zijn latere theologische publicaties vooral de voorstellingen van Villalpandus zou gebruiken om de ware bijbelse bouwkunst te illustreren. Behalve de zuilenorden wilde Goeree ook de bouwwerken zelf, "de antieke bouwpralen", aan een kritische beschouwing onderwerpen, waarbij hij o.a. reageerde op beschrijvingen van het Oude Rome van Hendrick Haafkens en Joachim Oudaan. Het betreft een beschouwing van verschillende bouwtypen als tempels, marktgebouwen, basilicae, buitenverblijven, (amphi-)theaters, havens, fontein, boorputten, bruggen, graven, die in het handschrift aan de hand van vele opstanden, doorsneden en plattegronden van verschillende tractaten van Serlio, Coecke van Aelst, Palladio en Freart de Chambray en van losse prenten uit series van Hieronymus Cock, Pirro Ligorio, Nicholas Beatrizet, Antonio Lafrery worden toegelicht. Goeree besteedde daarbij veel aandacht aan de mogelijkheid om de verschillende voorstellingen van zowel één gebouw als van meerdere bouwwerken onderling te kunnen vergelijken. Zo lezen we bij een voorstelling de noot: "*NB. dese afteyckening moet anders om in een gelijke stand vande nevengaende gebragt te worden*".⁴¹ Voor de onderlinge vergelijking achtte Goeree kennis van antieke bouwmatten noodzakelijk en die relateerde hij wederom aan bijbelse voorbeelden en aan moderne toepassingen. In het drukwerk bepleitte Goeree een "maatspiegel of yk-Tafel" om na te gaan wie de maten correct had overgebracht, welk in het handschrift daadwerkelijk is opgenomen.⁴² Behalve de gebruikte maten moest men, aldus Goeree, ook de verschillende "antieke" bouwmaterialen kennen om deze gebouwen te kunnen bestuderen. Zelf deed hij dat vooral aan de hand van voorstellingen van metselverbanden uit *Della architettura libri dieci [...] secondo i Precetti di Vitruvio* (1590) van Rusconi (afb. 9). Deze kennis gaf af en toe aanleiding tot lichtvoetige ethymologische verklaringen van benamingen, zoals bij voorbeeld van het woord steen of stein in Gravestein, IJsselstein of Loevestein, maar ook tot grondige besprekingen van de tegenstellingen tussen de materialen die binnen en die buiten gebruikt werden en het effect dat ze teweegbrachten op het uiterlijk van het bouwwerk. Nadat hij aan de hand van een "vertoogschets" van een ruïne had geïllustreerd hoe een tempel die uit verschillende materialen leek te zijn opgetrokken, toch geheel van marmer bleek, leverde Goeree felle kritiek op verkeerde keuzen van zuilenorden en materialen voor het decorum van bepaalde bouwwerken: "*en op deze Grondslag agten wij ook belachelijk soodanige steden, die hunnen stadspoorten seer teer ende delicaat maken, als of het Tempels of Lusthuijsen of pronckgebouwen waren, ons Holland is daar ook niet vrij van*".⁴³ De voorstellingen en beschrijvingen van de zuilenorden en bouwwerken van de Oudheid stonden kortom niet op zichzelf, maar dienden voor een grondige analyse van fouten in de overlevering en toepassing van de antieke regels om dwalingen in de toekomst voorkomen. Dat blijkt o.a. uit het feit dat Goeree zijn motto "*Door wijsheijt wort een huis gebouwd, en door verstandigheyt ge-*

grondvest; en door wetenschap worden desselfs binnekameren met aengenaem cieraet vervult" dat hij aan Salomo ontleende niet aan zijn bespreking van de oude bouwkunst maar van de "praktijk-oeffeningh" in het tweede deel liet voorafgaan.⁴⁴

In de bespreking van de praktijk van het bouwen legde Goeree het accent op de correcte toepassing van de zuilenorden zodat er goed geordend geheel in het bouwwerk ontstond. Na een verwijzing naar het voorafgaande, waaruit duidelijk gebleken was dat vele auteurs de kennis der antieken niet al te nauw hadden genomen, presenteerde hij "*een algemeene middel van redding*". Goeree kondigde daarbij aan aandacht te willen besteden aan de aanpassing van ornamenten wanneer deze in lichte of donkere ruimten, op afstand, of van onderen dan wel van boven moesten worden gezien. Als leidraad daarbij diende vooral Scamozzi die de optische correcties in zijn architectuurtractaat ter sprake had gebracht.⁴⁵ Goeree waarschuwde hoezeer de opstanden van de bouwwerken konden verschillen van de modellen waarin ze werden voorgesteld en gaf aan hoe de kleine leden van het bouwwerk groot genoeg moesten zijn om de beschouwer de grote delen van het bouwwerk duidelijk te maken, zonder deze met overdaad te overstemmen.⁴⁶ De praktijkoefening van Goeree bestond er vooral in deze problemen van waarneming en schaal zowel in bestaande bouwwerken, als in tekenkundige voorstellingen daarvan, te belichten. In de lijn van zijn onderzoek naar de tweeledige oorsprong van de architectuur in het eerste deel deed Goeree de toezegging het belang van de relatie tussen bouwwerk en tekening "*met veele blijken van Goddelijke en Menschelijke getuigenissen te zullen grondvesten*". Hij constateerde dat voor de bepaling van de moduul veelal de oplossingen in de tractaten van Palladio, Scamozzi en Vignola werden voorgeschreven, maar dat de werkman meestal tevergeefs om een meer algemene regel vroeg. Zo geeft Joost Vermaarsch, aldus Goeree, de werklieden als op een briefje in hoeveel delen een gegeven hoogte moest worden verdeeld en hoeveel van die delen correspondeerden met de moduul, maar vroegen wijzigingen in algehele proporties verderop in zijn werken om nieuwe regels die onmogelijk waren te onthouden en steeds opnieuw opgezocht dienden te worden. Hij gaf de voorkeur aan de indeling van de moduul in zestig gelijke delen of minuten en gaf verder drie algemene manieren om de moduul op alle gegeven hoogtes te vinden. De eerste geschiedde door middel van een rekenkundige methode zoals die o.a. door Anhaltin was uiteengezet. Deze was echter zo complex dat velen met een "*schrick van de cijfferletters [...] de practijckoeffeningh der vijf kolommen door M. Anhalt agter de bank [hadden] geworpen*".⁴⁷ De tweede methode was een geometrische methode waarmee met behulp van de passer "*op de gemaeckelijke wijze van bosboom*" de moduul op elke gegeven hoogte kon worden gevonden. De derde tenslotte is gebaseerd op vaste regels die door middel van schalen of maatladders uit de werken van Palladio, Scamozzi en Vignola konden worden overgebracht. Deze schalen of maatladders waren van de vastgestelde modulen afgeleid en zodanig ingedeeld dat men er alle verhoudingen van

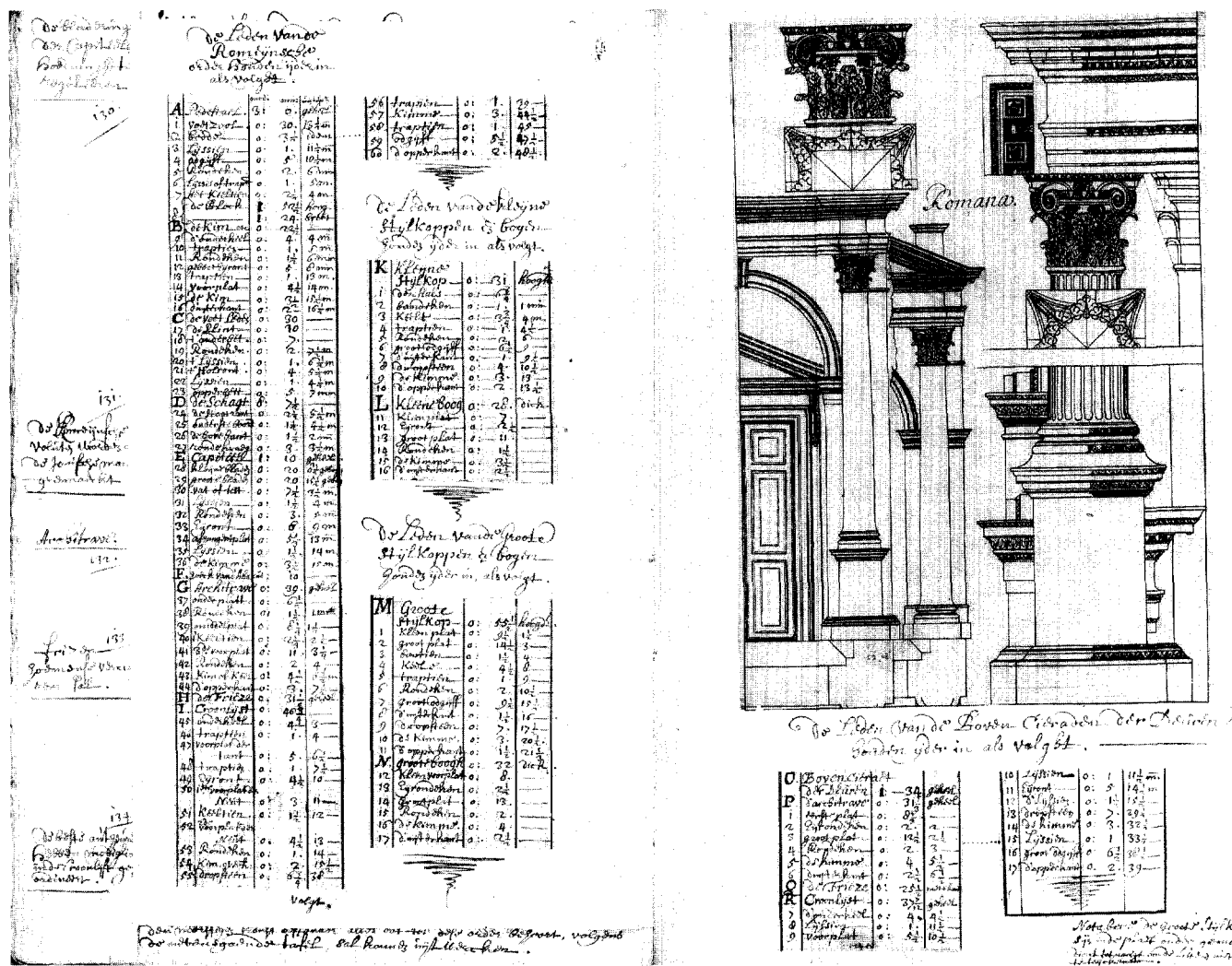
Afb. 10 Fauk, systeem ontwikkeld door Joost Vermaarsch om de verschillende verhoudingen voor de zuilenorden direct te kunnen aflezen. W. Goeree, *D'Algemeene Bouwkunde* volgens d'Antijcke en hedendaagze Manier, K.B 68 B 11, fol. 295r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

de breuken en delen in kon vinden. Goeree onderscheidde hierin de vierkante schaal die alleen binnen één moduul werd gehanteerd en de zogenaamde fauk die gebruikt kon worden voor verschillende modulen zonder deze te veranderen. Goeree preees daarbij in het bijzonder Joost Vermaarsch die er in geslaagd was om een soortgelijke wijze als de fauk tot gerief van de werklieden te leren verdelen op de duimstok van de timmerman om allerlei details als ornamenten en lijsten op correcte wijze in te delen (afb. 10). Na een korte uiteenzetting over het vraagstuk van de verjonging van in de klassieke zuilen bij Vitruvius, Diego de Sagredo en Scamozzi alsmede in "Salomons Bouworden" werkte Goeree de proportionering per orde volledig uit voor de poorten, deuren, bogen, frontispicen, stijlkoppen, pilasters en bekroningen van de doorgangen in overzichtelijke "tafels" toegelicht met prenten uit de grote folio-edities van Scamozzi (afb. 11).⁴⁸

d'Algemeene Huisbouw

Uit de opdracht van de gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde* gericht aan Johannes Hudde, regerend burgermeester en raadsheer van Amsterdam alsmede bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en aan Nicolaes Witsen, oud-schepen en raadsheer (en na het verschijnen van het architectuurtractaat nog dertien maal burgermeester in dezelfde stad), wordt direct duidelijk dat Goeree het accent wilde verleggen naar een architectuur die zich niet beperkte tot de zuilenorden en ten dienste stond van het openbaar nut. Dat Goeree zijn opdracht juist aan hen richtte was niet verwonderlijk. Nicolaes Witsen verzamelaar en met een zeer brede belangstelling voor de wetenschappen schreef zelf over constructieve problemen in zijn beroemde verhandeling over de scheepsbouw waarnaar in het handschrift van Goeree diverse malen wordt verwezen; terwijl Johannes Hudde in zijn rol als commissaris van de waterwerken de waterhuishouding nauwgezet had laten documenteren en ontwerpen voor waterbouwkundige werken in zijn verzameling bewaarde.⁴⁹ Goeree's lofuitingen waren niet zozeer bedoeld voor het aandeel van deze heren in de totstandkoming van fraaie bouwwerken in de stad, maar juist voor hun betrokkenheid bij civiel-technische projecten zoals sluizen en andere waterwerken. Goeree verhiel dergelijke activiteiten direct tot het niveau van de klassieke bouwkunst door er op te wijzen dat er in Romeinse oudheid een bouwmeester, die toch een aanzienlijk ambt bekleedde, over de riolen en de afvoer van vuilnis was aangeesteld. Bovendien wees hij de bestuurders op hun taak Amsterdam niet alleen met nieuwe werken te verrijken, maar ook zorgvuldig te onderhouden. Tot de grootse werken rekende Goeree behalve natuurlijk het Stadhuis en de grote kerkgebouwen, ook de "welgereguleerde Armhuysen", grachten, burgwallen en kanalen. Hij doet kortom een beroep op de bestuurders om de stad in al haar architectonische facetten goed te beheren en niet alleen oog te hebben voor fraaie, maar ook voor minder prestigieuze bouwwerken. De wijze waarop dat zou moeten gebeuren vormde het centrale thema van de architectuurtheorie, dat in Goeree's visie in de Nederlandse taal nog onvoldoende was belicht.

Goeree begon zijn "inleyding tot d'Algemeenen Huisbouw" met een opsomming van de verschillende zaken die de bouwmeester zou moeten kennen en beheersen. De bouwmeester diende o.a. bekend zijn met de verschillende "geslachten" of soorten van bouwwerken, met de "verstandighe ordineering" daarvan, met het maken van bestekken en het ontwerpen van modellen, met de indeling van erven en van de vertrekken binnen de gebouwen, met het opstellen van aanbestedingen met al haar condities en taxaties van de prijzen, met de keuze en opslag van materialen, met het fundamenteen leggen op verschillende bodems en het heien en tenslotte met de wetten en de rechten van de bebouwing binnen en buiten de stad. In de oorspronkelijke opzet ging deze opsomming vooraf aan de "practijckoeffening der hedendaagze bouwkunde" in de gedrukte versie volgde deze hierop en diende als kapstok voor de bespreking van de verschillende

Afb. 11 Tabel van alle maten en voorstelling van de verschillende onderdelen van de Composietorde naar Scamozzi, W. Goeree, D'Algemeene Bouwkunde volgens d'Antijcke en hedendaagse Manier, K.B 68 B 11, fol. 314v-315r. (Foto Koninklijke Bibliotheek Den Haag)

thema's van de "algemeenen huisbouw" die in het handschrift verder niet aan de orde waren gesteld.

De verschillende soorten van werken die de bouwmeester zou moeten kennen: landhuizen, hofsteden, boerenwoningen, ovens, kaden, beschoeiingen, paalwerken, dammen, sluizen etc. komen allemaal aan de orde, maar de beschrijving begint met een analyse van een "goet woonhuis". Een goede woning voorziet in koele plaatsen in de zomer en warme in de winter. Slaapkamers en kookkeukens zijn gescheiden van de algemene doorgang. De kamers ontvangen hun licht niet via andere vertrekken, maar rechtstreeks van buiten zonder dat er inkiijk mogelijk is. Men hoeft om droog te blijven niet door meerdere kamers te lopen om een andere te bereiken. Ook de rook mag in de plaatsen waar gestookt wordt niet blijven hangen. Het betreft kortom kwaliteiten of beter gezegd minimumeisen op het gebied van de klimaatbeheersing, het verkeerssysteem,

de lichttoevoer en rookafvoer die voldoende wooncomfort moeten garanderen. Vorm of uiterlijk spelen, althans in deze eerste beschrijving, geen enkele rol. Vanuit deze analyse van een goed woonhuis kwam Goeree tot een felle kritiek op de indeling van woningen die in de vijftiende en zestiende eeuw veelvuldig in de Nederlanden werden gebouwd:

*“Wat en zietmen niet wel meenig woonhuis in de vorige, enin
't begin van deze eeuw hier te lande verbrot en onverstan-
digh gebouwt; dieze met aandacht beschout zal in twijffel
zijn, of de menschen haar oogen in haar nek hebben gestaan,
of 't verstant in de elleboogen heeft gezetenEn gelijk het
hen, om met ernst te spreken, mogelijk aan licht in de Bouw-
kunde gehapert heeft, zoo is opmerkelijk datze menigmaal de
grootste een onverschoonlijkste misslagen aan het schikken,
zoeken en ordineeren van Lichten hebben begaan [...] de*

*voornaamste der gezeide gebreken zouden vermijdt geweest zijn, zooze slechts 't verstant hadden gehad van middelplaatzen in de woonhuizen te ordineren".*⁵⁰

De belangrijkste kritiek was dus gericht op de gebrekkige verlichting van vele woningen als gevolg van het ontbreken van binnenplaatsen. Vanuit deze algemene randvoorwaarden ging Goeree geleidelijk over op de beste indeling van de woning voor de verschillende bewoners of zoals hij het zelf noemde: "de verdeeling en schikking ter gebruik", die overigens grotendeels aansloot bij die van het middeleeuws huis in een stad als Amsterdam. De man of huisvader moest zijn kamer, ontvangstruimte, winkel of kantoor in het voorste gedeelte van het huis hebben, de vrouw of huismoeder haar verblijfplaats achterin bij de kook- en woonkeukens, het washuis en andere zaken die tot de huishouding behoorden. De slaapkamers moesten ver van de gangen op rustige plekken liggen. De ruimtes voor de gasten vlak bij de uitgangen, zodat deze niet door het huis hoefden te zwerven om naar buiten te gaan. De kamers van de kinderen bevonden zich vlakbij deze gastverblijven, zodat ze elkaar konden ontmoeten hetgeen de opvoeding en de ontwikkeling van sociale vaardigheden ten goede zou komen. De slaapvertrekken van de knechten en van de dienstmeiden moesten daarentegen juist zover mogelijk uit elkaar liggen om al te intieme contacten te vermijden.

*"Een zeker Koopman tot Amsterdam wiens knecht een van zijn Dienstmeiden bestruift had, wou den Bouwmeester, om dat hy haar Slaapkamers met te grooten gebuurschap geordineerd hadde, het kint met drommels kracht, voor een leerjongen t'huis gezonden hebben".*⁵¹

De bouwmeester bepaalde blijkbaar in de visie van Goeree door zijn ontwerpen in belangrijke mate het gebruik van de woning en hetzelfde geldt voor de sociale stratificatie en de beroepsstructuur van de stad. De edelen woonden in de grote straten die het eerst door vreemdelingen bezocht werden, terwijl de rijke en welgestelde burgers tussen de "gemeene luiden" gemengd waren. De gegoede burgers zouden immers op die wijze van de diensten van de "geringe" gebruik kunnen maken; omgekeerd vonden de laatsten daardoor eenvoudiger emplooi bij kooplieden en winkeliers. Winkeliers vestigden zich natuurlijk graag in de nabijheid van hallen, beurzen en marktplaatsen, terwijl herbergen het best op grote afstanden van de kerken konden liggen.

Van deze raadgevingen bij de ordening van het woonhuis en de stad vervolgde Goeree met nauwgezette aanwijzingen voor de organisatie van de uitvoering daarvan. Hij stelde daartoe een uitvoerige lijst van eisen samen waaraan men bij het opstellen van "bestekken" zou moeten denken. Een bestek moest o.a. de gebruikte maten vermelden, het soort werk en de omvang daarvan. Het moest verder vergezeld gaan van opstanden en plattegronden waarvan de maten en proporties met elkaar in overeenstemming stonden en de bijzondere voorwaarden waren omschreven. Dit "hoofd der conditie" vermeldde natuurlijk de namen van de betrokkenen, het ar-

beidsloon, de materiaalkosten, de bijkomende uitgaven zoals bij voorbeeld voor het heiwerk, aanwijzingen voor werk dat wel en dat niet uitbesteed mocht worden aan derden, termijnen en de boetes bij overschrijding, maar ook welke spijkers er gebruikt zouden worden. Na het ontwerp en het opstellen van het bestek behandelde Goeree de werkvoorbereiding. De timmerman moest het hout klaarmaken, de steenhouwer de stukken houwen die hij niet op maat in voorraad had en verder moest begonnen worden met de graaf- en heiwerkzaamheden, het leggen van fundamenteën en afsteken van kelders en kuilen voor de afvoer van de "sekreten". Dan volgt Goeree's bespreking van de ordening van de gevel en van de vertrekken en onderdelen van het huis afzonderlijk zoals schoorstenen, trappen, kelders, regenbakken, welputten, pompen, vensters, vloeren, kappen en daken en tenslotte een korte uiteenzetting over het repareren van huizen. Soms verwijst Goeree in deze bespreking naar internationale tractaten -zo noemt hij Lepautre als voorbeeld voor de ornamentering van plafonds- maar veelal naar de situatie in Holland, vooral wanneer het onderwerpen van bouwkundige aard betreft. Bijzonder interessant zijn de verwijzingen naar de meest recente ontwikkelingen van de eigentijdse bouwkunst. Zo observeerde Goeree in verband met de vensterindeling: *"In veel Grootze en Statige Gebouwen heeft men onlangs begonnen, weinige, maar tamelijke groote Vensterlichten te Inventeeren: waar van men t' Amsterdam en elders voorbeelden ziet. Veel muurs en weinig Lichtgaten, zal een Voorgevel grootzer dan veel Lichtgaten en weinig muurs maken. Wy plegen de groote gebouwen, die te vol Lichtgaten waren, dikwils by de gate plateelen te vergelijken, in welkmen, hoemenze keert of went, niet dan blad en gat zonder verwisseling van gedaante of ordenen ziet"*⁵². Ook zonder afbeeldingen komen ons direct de voorbeelden van Vingboons, Stalpaert, Dortsman en Roman voor de geest. Dergelijke observaties illustreren bovendien dat Goeree niet was blijven steken in een oppervlakkige beschouwing van het ornament maar was doorgedrongen tot ordening van het bouwwerk zelf.

Zoals Goeree veel aandacht besteedde aan de situering van de verschillende voorzieningen van het woonhuis en van de stad, zo deed hij dat ook bij de verschillende soorten van landhuizen. Landhuizen moesten volgens hem bij voorkeur aan vaarten liggen, zodat ze niet te ver van de hulp van mensen verwijderd waren, maar ook weer niet te dicht bij een weg waar iedereen langs wandelde. Grote buitenverblijven en hofsteden te dicht bij de vestingwerken van steden of in polders zouden veel heren grote schade hebben toegebracht. De landhuizen zelf, onderscheidde Goeree in drie soorten: de "gemeene", de "eerlijke" en de adellijke. De eerste soort diende tot algemeen gebruik en stille buitenwoning, de tweede was bestemd voor vermogende lieden die daarvan echter niet te veel blijk wilden geven en de derde tenslotte voor edelen die het aan hun naam en stand verplicht waren om hun huis aanzien te verlenen. Van elk soort gaf Goeree aan met wat voor gebouwen, hoven en tuinen deze dienden te zijn omgeven. Deze typologische indeling gebaseerd op decorum staat in schril contrast met zijn bespreking van civiel-tech-

nische voorzieningen als hoofd- en paalwerken, dammen en sluizen. Hier zien we Goeree de Zeeuw, die bij monde van een anonieme bouwmeester fel uithaalde naar enkele bestuurders van Middelburg en van Vlissingen die meenden zuinigheid te kunnen betrachten in de strijd tegen het water:

“Verzuipt dan liever, hoe eer hoe liever gemakkelijk en gerustelijk, zoo zullen de nakomelingen je zorgeloosheit niet verwijten kunnen.”

Na een betoog over de voor de bouwmeester benodigde kennis van materialen als hout, kalk steen en ijzer en van de met zijn beroep samenhangende ambachten van metselaars, steenhouwers, loodgieters, smeden en huisschilders sloot Goeree af met datgene dat deze diende te weten over de bouwetten. Deze wetten, die Goeree o.a. ontleende aan de middeleeuwse keuren van Antwerpen, Amsterdam en Leiden, hebben betrekking op de plaatsing van erfscheidingen, de eigendom van tussenmuren, het recht van waterloop, droprecht en vormen belangrijke randvoorwaarden voor het bouwen in de stad. Met deze kennis leverde de bouwmeester, aldus Goeree, niet alleen een bijdrage, een “groot cieraet”, aan zijn ambt, maar was hij tevens in staat *“om zijn Overheyt en 't gemeene best beter te nutte te zijn”*.

Goeree's d'Algemeene Bouwkunde en de geschiedenis van de Nederlandse architectuurtheorie

De herkomst van Goeree's bronnen

We constateerden reeds dat Goeree zijn verhandeling over architectuur aanvankelijk als onderdeel van een omvattend werk over schilderkunst had willen presenteren en pas later in de jaren 1679 en 1680, toen zijn manuscript daarvoor min of meer gereed was, besloot het werk apart en in een geheel andere vorm uit te geven. Voor de verhandeling in de oorspronkelijke opzet had Goeree lange tijd de benodigde informatie kunnen vergaren, aangezien hij deze reeds in 1670 had aangekondigd. Voor zijn ideeën over de “goddelijke oorsprong” van de architectuur die geleidelijk aan een steeds prominente plaats binnen zijn architectuurtheorie zou gaan krijgen kon hij terugvallen op Villalpandus en voor een deel op de inleiding van de *Architectura Moderna* van Salomon de Bray.⁵³ Echter voor het schrijven van het aanvullende gedeelte over de “algemeene huisbouw” moet het veel problematischer zijn geweest om aan de benodigde kennis te komen, aangezien de beschikbare tijd veel korter was en bronnen hiervoor in de Nederlanden nauwelijks bekend waren. Hieronder zullen we trachten na te gaan hoe Goeree omsprong met zijn informatie en hoe hij er ook in slaagde die passages te schrijven waarvoor hij minder teksten als voorbeeld kon gebruiken. Dit is echter niet alleen van belang voor de beantwoording van de vraag hoe de *d'Algemeene Bouwkunde* tot stand is gekomen, maar tevens om de betekenis van haar inhoud binnen de context van de Nederlandse architectuurtheorie van de zeventiende eeuw te kunnen vaststellen.

Uit het manuscript wordt in een oogopslag duidelijk welk een enorme hoeveelheid werken Goeree heeft gelezen om zijn architectuurverhandeling te kunnen schrijven. Iedere geraadpleegde auteur is keurig onderstreept, terwijl ook de prenten een beeld geven van het grote aantal tractaten die Goeree in zijn bezit moet hebben gehad. Ook beschikken we over een uitvoerige inventarisatielijst van de boeken die kort na de dood van Goeree op 9 september 1711 werden geveild die vermoedelijk nog maar een fractie bevat van de werken die hij tijdens zijn leven onder ogen heeft gehad.⁵⁴ Reeds in 1670, in de aankondiging van zijn grote verhandeling over de schilderkunst, gaf Goeree aan welke werken over de bouwkunst bestudeerd zouden kunnen worden. Opvallend is daarbij dat Goeree architectuur, perspectief, vestingbouw en mathematica tezamen als een aparte groep van “Konstwerckingen” behandelde.⁵⁵ Nuttige werken voor de bestudering van de bouwkunst achtte Goeree: Vitruvius, Serlio, Scamozzi, Palladio, Vignola, Bloem, Marolois, Anhaltin, Bosboom, Vingboons en Vermaarsch.⁵⁶ Voor de bestudering van het perspectief: Vredeman de Vries, Hondius, Marolois, Desargues en Guidobaldi, voor de vestingbouw Marolois, Freitag, Dögen, Goldmann, Melder en Ruse en voor de mathematica Euclides, Dou, Van Keulen, Lansbergen, Stampioen en zowel de *Wisconstighe Ghedachtenissen* van Simon Stevin als het *Wisconstich Filosofisch Bedryf* van Hendrick Stevin met fragmenten uit het werk van zijn vader. De namen van de eerste groep van de schrijvers over de bouwkunst keren inderdaad met grote regelmaat terug in het handschrift van Goeree, terwijl de prenten bovendien verraden dat hij niet zelden over meerdere edities van hun werken beschikte. Dat geldt niet voor de auteurs over perspectief, vestingbouw en mathematica. In zijn verantwoording aan het einde van het manuscript waarom hij uiteindelijk er vanaf had gezien om binnen de context van zijn “verhandeling der schilderkunst” verder uit te wijden over de praktijk van de bouwkunst merkte Goeree weliswaar op dat er vele werken over de vestingbouw e.d. waren geschreven, maar deze keren nauwelijks terug in het toevoegde gedeelte over d'algemeene huisbouw in de gedrukte versie.⁵⁷ Alleen de in deze verantwoording bij naam genoemde auteurs Stevin en Nicolaas Witsen keren in de *d'Algemeene Bouwkunde* terug. Nicolaas Witsen, schrijver van werken over scheepsbouw, zagen we reeds in de opdracht, terwijl we in de passages over dammen en sluizen duidelijk Stevins *Nieuwe maniere van sterctebou door spilsuysen* kunnen herkennen. Voor het overige dat Goeree in het voor de Nederlanden betrekkelijk onbekende thema van de algemene huisbouw aan de orde wilde stellen, was hij aangewezen op andere soorten van bronnen en zijn eigen voorstellingsvermogen om hiaten in de schaarse literatuur aan te vullen.

Op diverse plaatsen in de *d'Algemeene Bouwkunde* maakte Goeree melding van een enorme collectie van modellen en tekeningen die hij had vergaard. Deze verzameling was niet enkel aangelegd om bij een goede gelegenheid een belangrijke bezoeker te imponeren, maar diende ook als studiemateriaal. Goeree hield zich bezig met de vraag of er ooit een elfde

zingen geeft. Zo is de bespreking in de Amsterdamse band van astrolabia, zonnewijzers en medianen interessant gezien het feit dat Goeree hiervan in 1675 twee aparte verhandelingen heeft heruitgegeven en keert het hierin opgenomen tractaat van Besson over mechanische instrumenten terug in het handschrift, wanneer aan de hand van een prentje de mogelijkheden van bepaalde hijstoestellen ter sprake worden gebracht⁶² (afb. 12). In de toekomst zullen mogelijk nieuwe gegevens kunnen uitwijzen dat de band te Amsterdam een deel van de oorspronkelijke collectie van Goeree omvat. Op dit moment moeten we volstaan met de constatering dat Goeree een zeer gevarieerde collectie van tekeningen en modellen van de meest uiteenlopende onderdelen van de architectuur heeft gehad die vooral diende voor verder onderzoek.

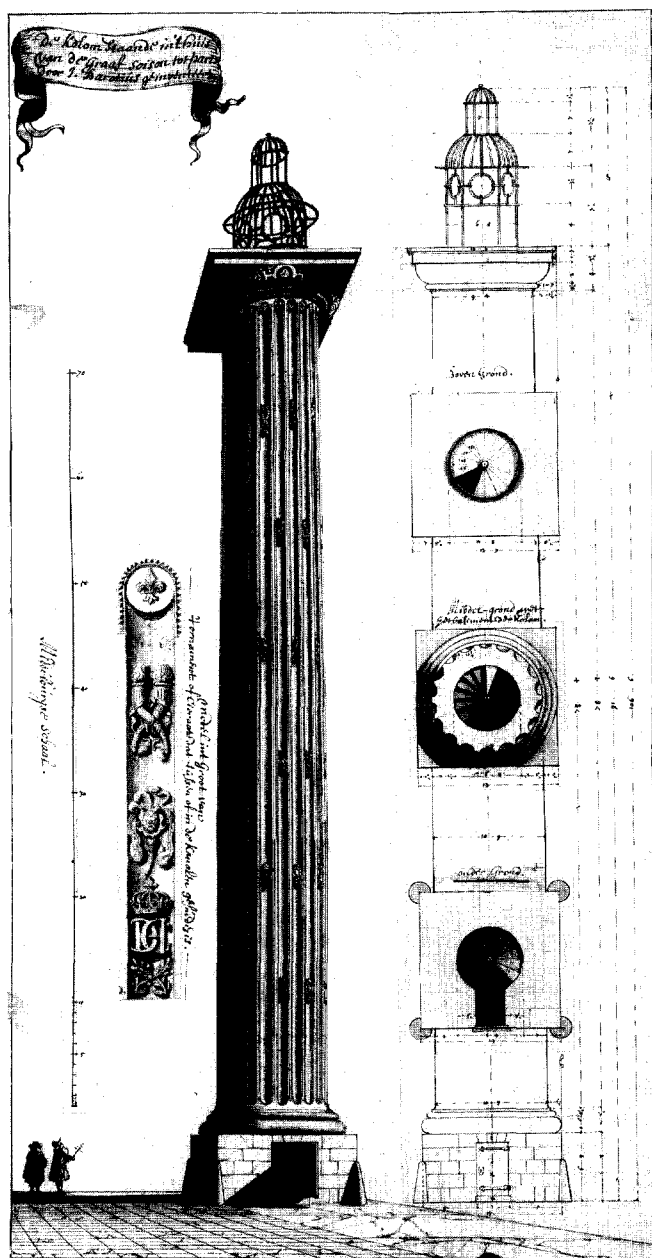
Hoewel een dergelijke verzameling een prachtig hulpmiddel moet zijn geweest voor het schrijven van teksten waarvoor weinig bronnen beschikbaar waren, had Goeree hiermee nog geen architectuurtractaat. Uit algemenere beschouwingen over een goed woonhuis en de kritiek op de bestaande architectuur in Holland blijkt dat hij de inhoud van de "algemeene huisbouw" nooit alleen op de basis van een analyse van tekeningen en modellen heeft kunnen vaststellen. Teksten over dit thema, zo werd reeds vastgesteld, waren schaars. Het enige werk over de "burgerlijke bouwkunst" dat in verband met Goeree in diens veilingscatalogus wordt genoemd is van veel latere datum dan het architectuurtractaat.⁶³

Niettemin was er één drukwerk verschenen dat als leidraad kan hebben gediend. Het betreft de verhandeling "Onderscheyt vande oirdeningh der steden" met daarbij de "Byvough der stedenoordening, vande oirdening der deelen eens huys met 't gheene daer ancleeft" die door Hendrick Stevin op basis van manuscripten van het incomplete architectuurtractaat van zijn vader, *De Huysbou*, in 1649 werd uitgegeven. Goeree noemt deze verhandeling met bijlage, die Hendrick Stevin opnam in zijn *Materiae Politicae. Burgherlicke Stoffen*, niet maar moet hiermee ongetwijfeld bekend zijn geweest. Niet alleen wordt er in de door Goeree genoemde werken van Stevin regelmatig naar dit architectuurtractaat verwezen, ook bestaan er overeenkomsten in de inhoud en opbouw. Zowel Goeree als Hendrick Stevin beschouwden de bouw van goede woonhuizen en de inrichting van de stad als een taak van de stedelijke overheid, reden waarom laatstgenoemde het had opgenomen in verzamelwerk van opstellen over goed bestuur over burgers. In de stadsplattegrond van Simon Stevin, waarin alle functies van het paleis van de vorst tot aan het armenhuis op hiërarchische wijze zijn geordend, zien we de weerslag van de verantwoordelijkheden die later ook Goeree de stedelijke bestuurders wilde opleggen.

We herkennen Stevin duidelijk in Goeree's beschrijving van een goed huis. Stevin baseerde de indeling van zijn woningen en de combinatie daarvan binnen een bouwblok op basis van drie uitgangspunten: gelijkzijdige symmetrie, directe verlichting en geen inkijk van de burens. Goeree nam Stevins "leyckseydichey" niet over omdat hij, zoals we reeds zagen, geloofde in de proportionele symmetrie van één oorspronkelijke, goddelijke orde, maar noemde wel de twee an-

dere uitgangspunten van laatstgenoemde auteur bij de kwaliteiten van een goed woonhuis. Ook Goeree's opmerkingen over het verkeerssysteem binnenshuis en over rookafvoer zijn bij Stevin terug te vinden. De oplossing die Goeree aandroeg voor de gebrekkige verlichting van verschillende tussenvertrekken die zo kenmerkend was voor vele huizen op de smalle langgerekte kavels van de Hollandse steden, was door Stevin reeds besproken en in een heldere voorstelling gevisualiseerd. De bijzondere aandacht van Goeree die uit zijn opmerkingen over de indeling van de woning naar het gebruik door de man en vrouw des huizes en door hun kinderen, personeel en gasten naar voren komt, spreekt ook uit Stevins gedetailleerde plattegrond van een woonhuis en het commentaar daarbij.⁶⁴ Hoewel Goeree in tegenstelling tot Stevin de vorm van de verschillende vertrekken binnen de plattegrond niet ter sprake bracht, herkennen we dezelfde scheiding tussen de vertrekken van de man en vrouw enerzijds en tussen hun tezamen en de gasten anderzijds, die door Hendrick Stevin in de hoofdstukken "*Van de vervougingh der camers of percken en ander noodtlichheden die t'samen het heel Huys maken*" en "*Van de verkiesinge der camers of percken datmen bequamelicx gaen mach, om tot d'ander te commen, deur welke niet*" uit zijn vaders architectuurtractaat aan de orde waren gesteld. De vergelijking van Goeree van de "grootte saal" binnen de woning met een markt in een stad treffen we in dezelfde bewoordingen aan bij Simon Stevin. Tenslotte kunnen we ook in Goeree's uiteenzetting over de schoorstenen, trappen, kelders, regenbakken, welputten, pompen, vensters, vloeren, kappen en daken en van de bouwmaterialen de invloed van Stevins architectuurtractaat bespeuren. Hier en daar treffen we inhoudelijke overeenkomsten aan zoals bij voorbeeld in de bespreking van het materiaalgebruik om kelders waterdicht te maken en de beschrijving van de indrukwekkende waterboring van 1605 op 70 meter diepte die bij Stevin voor het eerst was omschreven. De inhoud van Goeree's presentatie van deze onderdelen van het huis, verschilt op verschillende plaatsen van Stevins teksten die ons overigens niet allemaal via Hendricks selectie maar via afschriften van het oorspronkelijk architectuurtractaat bekend zijn. Dit doet vermoeden dat Goeree waar mogelijk via de uitgave van Hendrick Stevin de inhoudelijke uitspraken van Stevin over de algemene huisbouw als leidraad gebruikte voor zijn eigen beschouwingen en commentaren, maar daar waar ze ontbraken de betrekkelijk onbekende materie zelf trachtte te omschrijven. Niettemin lijkt Goeree ook voor de keuze en presentatie van deze minder bekende thema's gebruik te hebben gemaakt van de volledige inhoudsopgave van de incomplete *Huysbou* zoals Hendrick Stevin die zo goed als mogelijk had gereconstrueerd en als bijlage aan de *Materiae Politicae* had toegevoegd.

Er zijn echter ook uitspraken in Goeree's verhandeling over de algemene huisbouw die noch in Hendricks selectie uit zijn vaders teksten, noch in de gereconstrueerde inhoudsopgave voorkomen. Voor de herkomst van de teksten over civiel-technische bouwwerken verwees Goeree naar het reeds genoemde *Nieuwe maniere van Sterctebou door Spilsluysen*

Afb. 13 "De kolom staande in 't huis van de Graaf Soison tot Paris door J. Barotius geïnventeert", Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, 1661, Particuliere collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

van Stevin, maar voor de bespreking van verschillende soorten van gebouwen als buitenhoven, boerderijen en dergelijke kon hij niet op deze auteur een beroep doen. De trek van adellijke heren en welgestelden naar buiten speelden in de dagen dat Stevin zijn architectuurtractaat schreef geen rol van betekenis, maar werd pas rond het midden van de zeventiende eeuw actueel. Mogelijk bedacht Goeree de beschouwing over de verschillende bouwtypen volledig zelf, maar het is

ook niet uitgesloten dat hij zich daarbij heeft laten leiden door een andere auteur, die evenals Stevin zijn tractaat niet tijdens zijn leven in druk zag verschijnen, Nicolaus Goldmann. Goldmann ontwikkelde een uitvoerige typologie van sacrale, openbare en privé gebouwen, waaronder van buitenverblijven en boerenwoningen die postuum door Leonhard Christoph Sturm onder de titel *Vollständige Anweisung zur der Civil Baukunst* door in 1696 te Wolfenbüttel werd uitgegeven.⁶⁵ Goeree kan deze uitgave natuurlijk onmogelijk hebben gekend, maar dat geldt mogelijk wel voor het manuscript dat er aan voorafging. Het manuscript "Der Vorläuffer der Baw-Kunst" dat in 1665, het jaar waarin Goldmann overleed, was voltooid moet grotendeels zijn gebaseerd op teksten die de auteur tijdens zijn verblijf in de Nederlanden schreef. In Leiden doceerde de uit Silezië afkomstige architectuurtheoreticus het grootste gedeelte van zijn leven als privé-leraar bouwkunst en mathematica, waarvan nog enkele collegedictaten in het buitenland bewaard zijn gebleven. Of Goldmann ook de bijna vijf en twintig jaren jongere Goeree onder zijn leerlingen heeft kunnen rekenen is niet bekend, maar er bestaat een kleine aanwijzing dat er contacten tussen hen hebben bestaan. Zo bevindt er zich in een privécollectie een aantal architectuurtekeningen, toegeschreven aan Goeree, waarvan volgens een later bijschrift er zeker één, maar misschien meerdere, aan de verzameling van Goldmann zou hebben toebehoord.⁶⁶ (afb. 13, 14 en 15)

Wat de herkomst van de kennis van *d'Algemeene Bouwkunde* betreft, kunnen we concluderen dat Goeree voor de uiteenzettingen over de oorsprong van de zuilenorden en de hedendaagse toepassing daarvan over honderden bronnen kon beschikken. Voor de overzichtelijke vergelijking van de verschillende zuilenorden vormde het werk van Freart de Chamberlay een handig hulpmiddel, terwijl voor de beschouwingen over de hedendaagse toepassingen de diverse Nederlandse Scamozzi-commentaren vooral een belangrijke rol speelden. Voor het gedeelte over de "algemeene huisbouw" lijkt Goeree behalve van architectuurmodellen en tekeningen en zijn aantekeningen daarbij gebruik te hebben gemaakt van het gepubliceerde fragment van Stevins Huysbouw en misschien ook van Goldmann's ongepubliceerde architectuurtractaat. Deze werken stonden daarbij niet alleen model voor de inhoud, maar gaven vooral ook structuur aan de presentatie van de beoogde thema's waarvoor Goeree weinig teksten ter beschikking had.

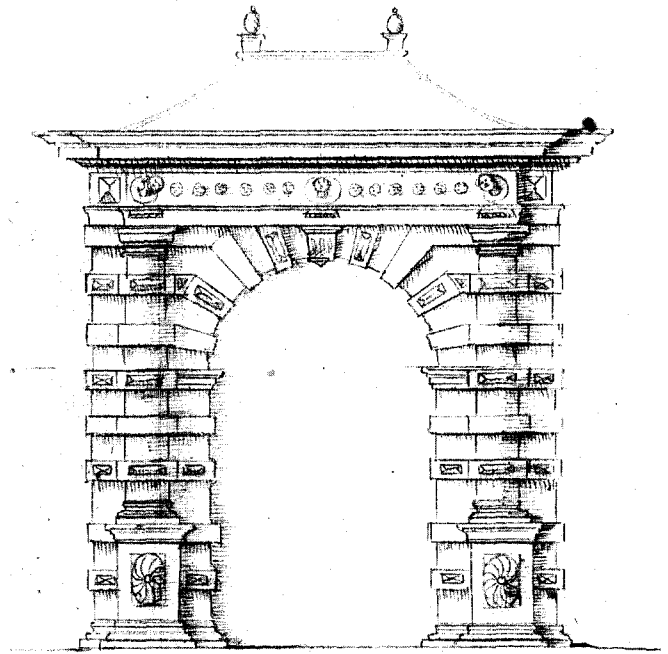
De betekenis van Goeree's d'Algemeene Bouwkunde

Na de beschrijving van de inhoud en van de gebruikte bronnen rest de vraag wat de betekenis is van Goeree's *d'Algemeene Bouwkunde* in de context van de Nederlandse en internationale architectuurtheorie. Deze vraag laat zich niet eenvoudig beantwoorden aangezien er verandering optrad in de intenties die Goeree met zijn architectuurtractaat had. Terwijl Goeree met zijn eerste beschouwingen over de bouwkunst als onderdeel van de oorspronkelijk beoogde verhandeling over de schilderkunst vooral een betere uitbeelding van architec-

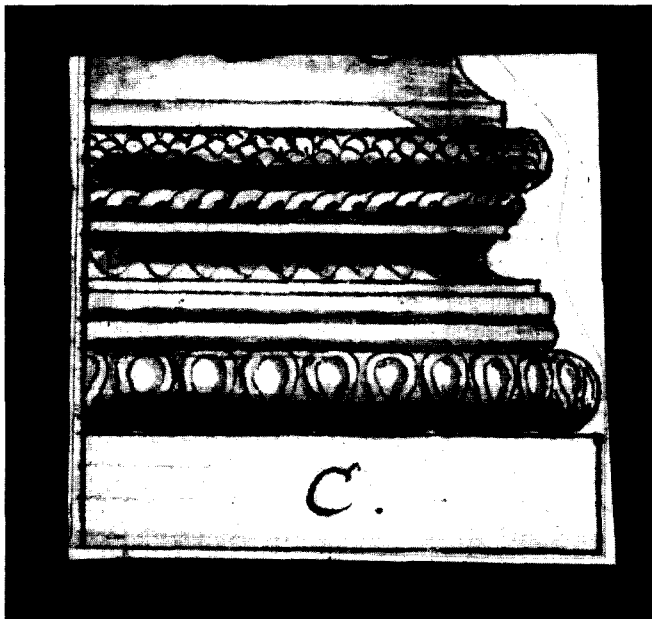
tuur had nagestreefd, was in het drukwerk de architectuur zelf het onderwerp geworden.

De oorspronkelijke opzet van Goeree's uiteenzetting over de bouwkunst sloot direct aan bij de zestiende- en zeventiende-eeuwse architectuurtheorie die in de Nederlanden in druk was verschenen. Waar Goeree aankondigde zelf een "algemeene regel" te willen stellen, moeten we vaststellen dat hij er niet in geslaagd is om te komen tot een nieuwe, eenvoudiger maar toch correcte wijze om de zuilenorden onder te verdelen en over te brengen in architectuurvoorstellungen. In feite kwam Goeree hierin niet veel verder dan het naast elkaar plaatsen van de methoden van de verschillende Nederlandse Scamozzi-navolgers zoals Vermaarsch, Anhaltin e.a.. Op dit punt is *d'Algemeene Bouwkunde* dan ook weinig origineel te noemen, voor zover deze term een rol speelde in de zeventiende-eeuwse architectuurtheorie. De betekenis van de Goeree's uiteenzetting over de zuilenorden ligt vooral in de volledigheid van de kennis van de antieke en eigentijdse bronnen en het duidelijke beeld wat we hierdoor verkrijgen van de receptie van de verschillende Nederlandse Scamozzi-commentaren. De tientallen auteurs waarnaar wordt verwezen geven niet alleen blijk van Goeree's eruditie, maar maken het in historiografisch opzicht tot één van de belangrijkste bronnen van de Nederlandse architectuurtheorie.

De gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde* neemt in vergelijking met het handschrift een veel uitzonderlijker plaats in binnen de traditie van de zeventiende-eeuwse architectuurtheorie. Niet alleen door het ontbreken van afbeeldingen, maar ook door de toevoeging van de theoretische verhandeling over meer algemene aspecten van de architectuur. Goeree wees erop dat "d'algemeene huisbouw" tot dan toe

Afb. 15 Poort te Middelburg, Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, Particuliere Collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

Afb. 14 Basement van een zuil, Tekening toegeschreven aan Willem Goeree, Particuliere Collectie (Foto Rijksmuseum Amsterdam)

nauwelijks in de Nederlanden was behandeld, maar was dat de enige reden waarom hij zich op dit thema had gestort? We constateerden een verschuiving in de geestelijke aandacht van Goeree van esthetische kwesties naar vraagstukken van theologische aard. Bovendien bleek Goeree's godsdienst- en kerkhistorische interesse steeds meer van invloed op zijn architectuurtheoretische beschouwingen. Zo wezen we reeds op het feit dat Goeree's bespiegelingen over de orde van Salomo een steeds nadrukkelijker plaats kregen binnen zijn architectuurtractaat.

Waarschijnlijk moeten we Goeree's aandacht voor de huisbouw dan ook niet alleen uitleggen als een uitdaging om iets "nieuws" te presenteren, maar deze ook in verband brengen met zijn geestelijke verdieping. Terwijl Goeree in de kladversie van het tweede gedeelte van het manuscript de uiteenzetting over de praktijk nog aankondigde als een uitwerking van voorbeelden uit de oudheid, sprak hij op de titelpagina in de netversie reeds van *de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw / Soo wel na de Pragtige hofflijcke, als na de zedige/ Burgerlijke Wijse*. Juist deze aankondiging van het praktijkgedeelte liet Goeree, zoals we reeds opmerkten, direct volgen door de wijze spreuk van Salomo over het woonhuis. Opmerkingen over de "waarheid der bouwkunst" en zedigheid als een algemene deugd in de architectuur die met regelmaat terugkeren krijgen een morele betekenis wan-

neer ze verbonden worden met bijbelse uitspraken.⁶⁷ De tweeledige oorsprong van een bouwkunst naar goddelijk voorbeeld en een architectuur die de mens zelf moeizaam had voortgebracht betekende voor Goeree geen onderscheid in belang. God had de mens als onderbouwmeester aangesteld om zijn creatie te completeren en Goeree zag het als een roeping om ook deze architectuur te doorgronden en lering daaruit te kunnen trekken. Zijn bemoeienissen met de alledaagse architectuur in de Nederlanden kwamen direct hieruit voort.

Hoewel hij daarbij veel aandacht besteedde aan het ambt van de bouwmeester richtte Goeree zijn lessen op de eerste plaats tot een bovenlaag van bestuurders. Voor de bouwmeester bevatte het werk weinig praktische kennis die hem nog niet bekend was; de bestuurder daarentegen kreeg een handige check-list voorgeschoteld aan de hand waarvan hij de architect en de betrokken ambachtslieden stap voor stap kon volgen bij de opdracht van hun stadswoningen, van hun buitenverblijven of van de civiel-technische projecten waarbij ze als leden van de hoogheemraden en waterschappen waren betrokken. Deze bovenlaag van bestuurders vormde in feite dezelfde groep van opdrachtgevers voor wie Vingboons en Post hun ontwerpen hadden bestemd. Goeree probeerde hen echter niet met prachtige prenten te paaien voor lucratieve privé-opdrachten, maar wees deze elite ook op hun taak de architectuur ten dienste te stellen van het algemeen nut. Ter uitvoering van deze taak genoten de bestekken als contracten tussen de opdrachtgever en bouwmeester en de keuren als instrumenten ter bescherming van het publieke belang Goeree's bijzondere aandacht.

Goeree was niet de eerste die zich in de Nederlanden aan de burgerlijke bouwkunst had gewijd, maar wel degene die voor het eerst dit thema wist te incorporeren in een omvattende architectuurtheorie waarin verleden en heden op overtuigende wijze waren verenigd. Het is bovendien het eerste Nederlandstalige werk in druk met een typologie van bouwwerken die zowel privé als openbare, stedelijke als landelijke gebouwen omvatte. In de internationale architectuurtheorie waren dergelijke typologieën reeds lang beproefd, maar Goeree stemde ze af op de situatie in het noorden. Nieuw daarin was ook de grote aandacht voor wetten en keuren die, zoals we weten dankzij de studies van Zantkuyl en Meischke, zo'n belangrijke stempel drukten op de architectuur in de Hollandse steden.⁶⁸

Terwijl Stevin in zijn *Huysbou* volledig brak met de gangbare traditie van het zuilenboek en Goldmanns architectuurtheorie pas lang na zijn dood in Duitsland werd uitgegeven om direct daarna uiteen te vallen in deelpublicaties, slaagde Goeree erin schijnbaar tegenstrijdige uitgangspunten met elkaar te verzoenen. De verhandeling gericht op de visualisering van de bouwkunst voor schilders en bouwmeesters in de traditie van Serlio ging geleidelijk over in een analyse van minder zichtbare aspecten van de architectuur, zonder dat de oorspronkelijke opzet volledig werd prijsgegeven.

D'Algemeene Bouwkunde was geen compleet nieuwe theorie en behandelde niet zelden thema's die misschien niet in de Nederlandse, maar toch zeker in de internationale archi-

tectuurtheorie gemeengoed waren. Haar betekenis moet dan ook niet zozeer in vernieuwende uitspraken gezocht worden, maar in de wijze waarop deze thema's met elkaar werden gecombineerd. Goeree was er in geslaagd een beknopte, tegelijkertijd omvattende verhandeling over de bouwkunst te schrijven waarin representatieve en intrinsieke kwaliteiten van de architectuur, Goddelijke voorbeelden en minder perfecte bouwsels van de mens, universele klassieke orden en constructies typisch voor de Lage Landen in elkaars verlengde lagen.

Het zou ruim een eeuw duren voordat er opnieuw in de Nederlandse taal een drukwerk zou verschijnen waarin een poging werd ondernomen de architectonische vormtaal van het elitaire classicisme en de burgerlijke bouwkunst in bredere zin met elkaar in verband te brengen. Jacques Berquin gaf toen zijn *Architectura of Wiskunstige verhandeling om de voornaamste eigenschappen der burgerlijke bouwkunst betrekkelijk te maken tot de vijf bouworders* (1789) uit dat behalve een uiteenzetting over de vijf orden, ook aanwijzingen bevatte voor de berekening van muurdikten, balken en steenlagen in het fundament van woningen en voor de constructie van waterwerken, bruggen en sluizen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men getracht heeft de theoretische uitgangspunten van de Nederlandse bouwkunst van de negentiende eeuw, toen het aantal bouwtypen evenals in de rest van Europa gestaag toenam, vooral te verklaren vanuit de internationale architectuurtheorie. Paradoxaal onderkendende buitenlandse auteurs de invloed van Nederlandse zeventiende-eeuwse bronnen verspreid in manuscripten en deelpublicaties. De "Zivil Baukunst" in Duitsland kreeg een nieuwe impuls toen Sturm Goldmann's werken uitgaf, terwijl Belidor in zijn *Architectura Hydraulique* Stevin aanwees als de grondlegger van de moderne waterbouw. De studie van Goeree staat dan ook niet op zichzelf in de Nederlandse architectuur maar is een lichtbaken in een geschiedenis die grotendeels nog aan het zicht is onttrokken. Verder bronnenonderzoek van zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten over architectuur is daarvoor noodzakelijk, maar ook een bestudering van de reputatie daarvan in de context van de internationale architectuurtheorie. Dergelijk onderzoek zal mogelijk niet alleen nieuw licht op de architectuurtheorie van de zeventiende eeuw werpen, maar tevens verduidelijken dat de theoretische uitgangspunten van de negentiende-eeuwse Nederlandse bouwkunst niet eenduidig verklaard moeten worden uit buitenlandse verhandelingen, maar ook aansluiten bij een "eigen" traditie nog gedeeltelijk verborgen in handschriften en in publicaties over andere onderwerpen.⁶⁹

Noten

- 1 Met dank aan Dr. Michel Kwakkelstein die me bio- en bibliografische gegevens verschaftte over Willem Goeree. M. Kwakkelstein werkt thans aan een becommentarieerde tekstuutgave van Goeree's, *Inleyding tot de Al-ghemeene Teyckenkonst* van 1668. W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde Volgens d'Antyke en Hedendaagse Manier*, Amsterdam 1681, p. 130.
- 2 H. de la Fontaine Verwey, "Pieter Coecke van Aelst en zijn boeken over architectuur", *Uit de wereld van het boek I. Humanisten, dweepers en rebellen in de zestiende eeuw*, Amsterdam 1976 (2e herziene druk), pp. 51-68.
- 3 C. van den Heuvel, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Een onbekend architectuurtractaat van een Brugse bouwmeester", *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 131, 1994/1-3, pp. 65-93 en idem, "De Architectura (1599) van Charles De Beste. Het vitruvianisme in de Nederlanden in de zestiende eeuw", *Bulletin KNOB* jaargang 94, 1995 nr. 1, pp. 11-23.
- 4 Zie hiervoor ook, C. van den Heuvel, "Stevens "Huysbou" en het onvoltooide Nederlandse architectuurtractaat" *Bulletin KNOB*, Jaargang 93, 1994, nr. 1, pp. 1-18.
- 5 C. Danckerts, "Verhandeling van de vijf Ordenen der Boukonst, vermeetert met een tweede deel: inhoudende de kunst om wel te bouwen door de heer [Pierre] de Muët, Amsterdam 1646.
- 6 A. Hopkins/A. Witte, "Van luxe architectuurtractaat tot praktische handleiding: de Nederlandse uitgaven van Scamozzi's L'idea della Architettura Universale", *Bulletin KNOB*, Jaargang 96, 1997, nummer 5 pp. 160-176.
- 7 Citaat maakt deel uit van de volledige titel.
- 8 Zie hiervoor met name de verschillende bijdragen van Ulrich Schütte in *Architekt&Ingenieur. Baumeister in Krieg&Frieden, Ausstellung der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, 1984.
- 9 Voor de concurrentiestrijd tussen uitgevers van architectuurtractaten zie H. de la Fontaine Verwey, op. cit. n. 2 en A. Hopkins/A de Witte op. cit. n. 6.
- 10 Zo kreeg Simon Stevin zijn *Huysbou* niet voor zijn dood gereed en zou de grote architectuurverhandeling van Nicolaus Goldmann postuum door Sturm in Wolfenbüttel worden uitgegeven. Zie hieronder.
- 11 Het tractaat over de bouwkunst van Simon Stevin werd door zijn zoon immers maar gedeeltelijk en als onderdeel van een verhandeling over goed bestuur, de *Materiae Politicae* Leiden (1649) uitgegeven.
- 12 W. Goeree, K.B. ms. 68 B 11. Zie voor een summiere inventaris van de prenten in het handschrift: *Inventaris van prenten, tekeningen en foto's uit de handschriftencollectie vande Koninklijke Bibliotheek Deel I kastnummers 66-72 A 's-Gravenhage* 1988. De inventaris vermeldt over het handschrift: Papier, 2 dln. in een band, 322 fol., 415x265 en 375 x 245 mm. Nederlands. 18de eeuws halfleren band. In 1943 gekocht van H. de Vries.
- 13 *Inleyding tot de Al-ghemeene Teycken-konst*, Amsterdam 1697, "Voorrede" bij derde druk.
- 14 Ook heeft dit gedeelte een andere nummering en ontbreken er op deze plaats afbeeldingen in het manuscript.
- 15 De reactie van Coccejus "in welke gehandelt word van de uyerlijke gedaante van den tempel tot Jerusalem: en, tegen Sr. Willem Goeree, bewezen, dat nog die, nog de tabernakel van God niet zijn gefatzoeneerd nog behuysraad naar 't voorbeeld der Aegyptische afgoden tempelen" is in de vorm van een brief aan Franciscus Burmannus opgenomen in diens 't *Hoogste goed der Spinozisten, vergeleken met den hemel op Aarden van den Heer Frederik Leenhof*, Enkhuizen 1704. Eerder had Coccejus kritiek geleverd op Goeree in zijn *Naeder ondersoek van het rechte verstand van den Tempel die den propheet Ezechiël gesien en beschreven heeft*, Amsterdam 1692. J.B. Villalpando, J. del Prado, *In Ezechielem Explanaciones et Apparatus Urbis ac Templi Hierosolymitani*, 1598-1604. Meer bijzonderheden in het ongepubliceerde werkstuk van H. Schoch, "Willem Goeree, Joodsche Oudheden ofte Voorbereidselen tot de Bijbelsche Wijsheid, Utrecht 1700", Universiteit Utrecht, (kunstgeschiedenis/werkgroep architectuurtheorie) 1996.
- 16 Volledige tekst eerste titelpagina: *D' Algemeene/ Bouwkunde/ volgens de Antijcken en hedendaagse Manier;/ uit haar eijgen Oorspronckelijcke Gronden, bewezen/ en vastgesteldt; En door den vergelijking tussen de voor-/ beelden welcke ons van de Schoonste en lang beproefde Antij-/ ke Bouwpralen overgebleven zijn, endie, welcke ons de/ beste Meesters vande vijf Bouw-Ordens inhaare Boecken heb-/ ben nagelaten, tot verbetering der Practijk-Oeffening, van veel verbastering en misbruick gezuiverd en opgeheldert, door/ W: GoereeVervadt in Twee Deelen./ Waar van dit eerste handeld van de Natuurlijke her-/ komst, verstandige voortgang, pragtige Bloijtijt, magtige onderne-ming en konstige uijtvoering der aal oude Bouwkunst: Benef-/ fens een algemeene vergelijcking tussen d' antijcken en hedens-/ daagse, en hoe ver, maar in de regelen der latere meesters./ met de voorbeelden der lang toegefiende antijcken loflijck/ over een stemmen, of schandelijck afgewisseldt, zijn./Anno 1679.*
- 17 Volledige tekst tweede titelpagina, K.B. ms. 68 B 11, fol. 266r. : *"D'Algemeene /Bouwkunde/ volgens d'Antijcke en hedendaagse manier./ het Tweede Deel/ In welck uit de suiverste Grondt-regelen/ der langbeproefde Bouw-Ordens/ de verstandige Practyck-oeffeningh vanden geheelen/ Huis-Bouw / Soo wel na de Pragtige hoff lijcke, als na de zedige/ Burgerlijke Wijse,/Verbeterd en vastgesteld werd./Beneffens 't algemeen bestier van een verstandige Bouwmeester en/ Werckman; aanwijsende, hoedanig hij hem, soo aangaande 't ordine-/ ren van gebouwen, en t ontwerpen van modellen en bestecken/ met desselfs bekosingen, als in het welvoegsaam ende min quist/ agtige toepassen der Bouwstoffen, en noodige Wercktuigen tot/ de verarbeijding der selver, onder een bescheijden, en hedendaags/ gebruikelijke manier van Gebieden, dragen sal./ door W. Goeree. Prob. 24. 6. 3. 4./ Door Wijsheijd Wort Een Huis Gebouwd, en door verstandigheyt gegrondvest; en door wetenschap worden desselfs binnekameren met aangenaam/ cieraet vervult./ Anno 1680".*
- 18 K.B. ms. 68 B 11, fol. 279r.: *"De Algemeene/ Bouwkunde/ volgens d'Antijcke en hedendaegse manier:/ Het Tweede Deel;/ handelende vande Practijck oeffeningh, en hoemen/ volgens de beste aaloude voorbeelden, alle Bouwercken, uijt/ de Grontregelen der griexse ende latijnsche kolommen genomen./ na een proportionele ordermaat, als/ een verstandige Bouw-meester, cierlijck/ groots ordineeren, en volkomen uijt/ -wercken sal".*
- 19 K.B. ms. 68 B 11, fol. 322v. "Welcke dingen alle, om datse te verbuijten ons voornemen uijtweijden, wij voorbijslaen, verhoopende egter 't geen ons daer van dienen kan, dat met meerder nutt der schilderagtige ordineering in ons sesde boeck te verhandelen en dit zij genoegh geseijt tot besluit der practijckoeffening vande' algemeene bouwkunde, volgens d'antijcke en hedendaegse manier".
- 20 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde* (1681) "Aan den Bouwkundigen Lezer".
- 21 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde* (1681), p. 32.
- 22 Interessant in dit verband zijn Goeree's opmerkingen in zijn verhandeling over de schilderkunst waarin hij uitlegt dat tekeningen niet alleen bedoeld zijn om geheel of gedeeltelijk gekopieerd te worden, maar vooral moeten leiden tot nieuwe inventies. W. Goeree, *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*, [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974 pp. 63-64." De Teyckeningen, Schetsen, ende Printen, moeten in 't sien met het verstant, ende niet met handt ende ooge gebruycken om daer stucken ende brocken uyt te stelen, veel min om die geheel na te apen (al-hoe-wel dat oock zijn nuttigheyt heeft wanneer 't wel wort aenegeleyt, gelijkw'in onse Teyckenkonst leeren), ende blijven alsoo geduerlick door den Brill van een ander kijcken. Maer neen, men moet alleen de deughden, als fraye maniere van ordineeringhe, Teyckeningh, geestige gedachten en verstandighe opmerckingen, door het besien, hersien, bedencken, over-

- leggen ende herkauwen, trachten in sijn gemoet te drucken, ende daer in, met dickwils daer aen te dencken, bewaren; invoegen sy door het toedoen van uwen Geest, niet meer eenes anderen, maer in U eygen vindingen verandert worden: ten eynde sy oock in het ordineeren, 't samen stellen, ende vercieringen van uwe inventien als wijse Raets-mannen soude kunnen dienen".
- 23 Vergelijk de uitspraak W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 152r.: "NB. dese afteyckening moet anders om in een gelijke stand vande nevengaende gebragt te worden".
- 24 Voor deze representatiewijze in de Nederlandse architectuurtheorie, zie C. van den Heuvel, " 'Tsamenspreekinghe betreffende de Architecture ende Schilderkonst'. Schilders, architecten en wiskundigen over de uitbeelding van architectuur", (gepubliceerde lezing 15 februari 1993) *Incontri*.(NS)9 (1994) 1 pp. 69-85.
- 25 *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*. [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974, pp. 70.
- 26 *Inleyding tot de Praktyk der Algemeene Schilderkonst*. [Amsterdam 1697 3de druk], Soest 1974, pp. 71-72.: "Ja die neffens een bequame kennis van de Bouwkunst, soo veel sy tot de Schilderkonst moet verstaan zijn, een volkomen Architect wil wesen, moet ook wel in de Meet- en Rekekunde ervaren zijn, hy moet de grond des Aardbodems, de Hemel-streek onder welke de Landen gelegen zijn, dem Hemel-loop, en de natuur der Winden verstaan. Ook ervaren wesen in de Kostumen en voorregten van Steden en Landen daarmen Bouwen sal. Goede kennis hebben van den aard der Gronden en Waterwellingen, sterkte-weging, en wat meer de Fondament-legging aangaat. Vol goede overlegginge om de Plaats en Erven wel te menageeren, Rijk en veerdig om gantsche Gebouwen van Thorens, Kerken, Paleisen, Hallen, Land-en Stede-huizen, en andere aansielijke Gebouwen, met hare Keukens, Kameren, Schoorsteen, zalen, Gewelven, Galeryen, Koupels, Daken, Gebinten, Kappen, Gevels; alle met bequame ligten, ruime Trappen en Portalen, makkelijke opgangen, drooge Kelders en diergelijke bequaamheden meer wel te ordineren: alsoo dat sy te gelijk onkostelijk engroots, regulier en plaisant, gezond en bequaam van hoogte, met genoegsame Water-vang, zig cierlijk komen te vertoonen, en onverdrietig, met genoegten des Timmer-Heers konnen bewoond worden [...]"
- 27 Zo lezen we ter afsluiting van de gedrukte versie van *d'Algemeene Bouwkunde*, pp. 199-200: "Ons voor dees tijt inbeeldende, dat wanneer wy alle deze opgestelde bouwkundige stoffe met een algemeen woordenboek over de benamingen, bynamen, en basterdnamen, van alle doeningen, gereetschappen, behandelingen, fatsoeneringen, werkwoorden, woorden van gebied, bestier en anders, als men een voegzaam hek zullen toegesloten hebben; dat het dan tijt zal zijn om Heylig Avond te nemen".
- 28 *Catalogus en Prijzen der Boeken van Simon Schijnvoet. Zo als dezelve zijn verkocht op maandag den 2 februari 1728 en volgende dagen in y Aalmoeseniens Weeshuys tot Amsterdam*, pp. 15-16, (Boeken in folio) n. 190, W. Goeree, *Lexicon Vitruvianii, of verklaring der konstwoorden die in de Architectue van Vitruvius voorkomen*, M.S. 191 W. Goeree, *Werkwoorden der bouwlieden/zijde alle de benaminge zoo van Gereetschappen/ Stoffen/ woorden van comando enz. die op de werckers aan den bouw dagelyks gebruikt worden*, M.S. en 192 W. Goeree, *Woordenboek der Architectuur waar in alle de konst- of werkwoorden die dagelyks in 't bouwen voorkoem in haare gronden worden verklaart*, M.S. De drie manuscripten werden tezamen voor 12 gulden verkocht, Pieter de la Ruë, Geletterd Zeeland, verdeeld in drie afdeelingen, bevattende in zig de schryvers, geleerden en kunstenaars etc. Middelburg 1741 (2e druk), p. 68" op de Boeklyst van L. ten Kate (pag. 31, n. 338) Anteekeningen over Persepolis 8vo. .
- 29 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 23v. Vergelijk *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 26 "De Bouw-ordens mogen behandelt werden, hoe zommige regulen zontijds konnen gebogen, maar noit behoorden gebroken te werden".
- 30 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 2.
- 31 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 7.
- 32 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 9.
- 33 Interessant in dit verband zijn ook Goeree's beschouwingen over waarheid in de bouwkunst. Zie K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 21v.: " 't was van outs het seggen, dat wie geen vaste beginselen wouw erkennen, onbequam was eenige kunst te leeren, daar moet dan op toegesejd worden dat de beginselen tegelijk waragtigh en nuttigh zijn: door haar waarheid krijgghense alleen bequaamelijk om klaar verstaende begrepen te worden, en door haar nuttigheijd worden tot een konst gemaect, en houden door die twee bequaamheden gedurigh standt. Salomon de Bray heeft de waarheid der bouwkunst aldus willen vaststellen. Alle konst segt hij, bestaende in een gewisse, seeckere en waaragtige kennis, heeft noodzakelijk, een waarheijdt; de bouwkunst bestaat uijt een gewisse, seeckere ende waragtige kennis, soo heeft de bouwkunst dan een waarheijd. Hij souw waarlijk weijnigh oordeel hebben, die siende alle de blijcken en spreekwijzen die ons ind'heijlige bladen aangaande de bouwkunde voorkomen, en niet toepasselijk ende sijn dan op soodanige konsten welck op een wisconstige grontslagh steunende een waarheijd bevatten, noch meenen souwde dat sulcken konst slegts op een ijdele waan steunde, buijten twijffeel, is de wijsheyt, die d'oude het beginsel en maecten der dingen noemden met welc Godt selve betuijgt dat hij de bouwmeesters van Moses begiftigt had, een verstandelijke vrindschap geweest".
- 34 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 12.
- 35 Voor het thema van de hut in de architectuurtheorie: J. Rykwert, *On Adam's House in Paradise. The idea of the Primitive Hut in Architectural History*, New York/Chicago 1972 en G. Germann, "Höhle und Hütte, Jagen und Sammeln. Festschrift für Hans-Georg Bandi zum 65 Geburtstag, *Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums*, 63/64 Jahrgang, 1983-84, pp. 121-130.
- 36 Vergelijk W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 4: "En zeker, nadien de woonhuizen, buurten en steden niet te gelijk met de wereld geschapen zijn, zoo is den mensch, uit aanmerking van zijn gebrek, ligt in den zin gevallen, dat den Grooten Bouwmeester van 't Heelal, haar deze mindere dingen over gelaten had, om niet alleen zelfs te helpen vervullen, wat hun d'algemeene schepping scheen te weigeren; maar ook dat hy haar dit, tot een voorwerp had gegeven, om onder 't oeffenen van haar verstand, meer en meer te verstaan, datse als Onderbouwmeesters, om den Aardbodem te bouwen, vercierden, en verder tot de geschikte bijeenwoning der menschen op te toyen, waren gestelt".
- 37 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 11: "dat zelfs de dagelike mistastingen die d'eerste Bouwers begingen, hun t'elkens wat nieuws en beters hebben in den zin gebragt [...]. De beschouwing van verscheidene gedaanten, leerde haar het onderscheid van Slegt en Prachtig".
- 38 W. Goeree, K.B. ms. 68 B 11, fol. 121 recto en verder. Vergelijk de gedrukte versie p. 86, waarin de tabel echter ontbreekt.
- 39 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, (1681) p. 25.
- 40 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, (1681) p. 31.
- 41 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 152r.
- 42 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 126r. Vergelijk in de gedrukte versie p. 89.
- 43 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 249r en fol. 250r. Goeree geeft als voorbeeld van een dergelijke toepassing van te "delicaat" ornament een niet bij name genoemde poort te Rotterdam.
- 44 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 266r. titelpagina van het tweede deel. Zie noot 17. Hetzelfde motto komt in iets andere bewoordingen voor op pag 113 van de gedrukte versie in de "Inleiding tot d'hedendaagse Practijk-oeffening". Het motto is ontleend aan O.T. Spreuken. 24, v. 3:4.
- 45 Scamozzi ondersteunt op bepaalde punten Vitruvius' aanbevelingen voor optische correcties, maar wijst deze af wanneer hij de kwestie van het al dan niet laten overhellen van het entablement ter sprake

- brengt. V. Scamozzi, *L'idea della architettura universale*, Venezia 1615 II, p. 20: "Ancora non lasceremo da dire, che Vitruvio, dopo l'haver descritto le parti, e membri de gli ornamenti Ionico: con molto istanza raccorda, che tutte le membra, le quali fussero da' Capitelli delle Colonne insu, sa faccino inclinati [...] Questa invero è una sottilità di prospettiva e più tosto discorsiva, che da metter in atto; la quale non si vede giamai esser stata usata da gli Antichi in alcun luogo, se bene lodata da alcuni pochi Moderni". Zie voor deze kwestie o.a., Th. Frangenberg, "Optical correction in sixteenth-century theory and practice", in *Renaissance Studies*, Vol. 7 No. 2 (1993), pp. 207-228.
- 46 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 269v-270r. Vergelijk gedrukte versie pp. 115-116.
- 47 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 292v. Voor deze verschillende methoden van belang voor de receptie van de Scamozzibewerkingen in de Nederlanden vooral folio's 292r-293r.
- 48 De uitwerking van deze toepassingen van de zuilenorden is in het handschrift verdeeld over de twee verschillende versies (net- en kladversie) van het tweede gedeelte. Mogelijk bemerkte Goeree bij de uitwerking in de netversie dat hij reeds diverse prenten in de toelichting in de kladversie had gebruikt. Hierdoor was het eenvoudiger deze tekst gewoon te laten staan. Ook blijkt uit een opmerking uit de gedrukte versie dat Goeree aanvankelijk had overwogen de volgorde der zuilen om te draaien, maar hier uiteindelijk toch vanaf had gezien, omdat de verschillen met de bestaande tractaten te groot zouden zijn geworden en een onderlinge vergelijking hierdoor zou kunnen worden bemoeilijkt. Zie W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 19.
- 49 R. Vermij, "Bijdrage tot de bio-bibliografie van Johannes Hudde, *Gewina* 18 (1995) pp. 25-35 verwijst naar een gedeelte uit de nalatenschap van Hudde, dat zich thans in het familiearchief van Bicker in het Gemeente-archief te Amsterdam bevindt [inv.nr. 827] met prachtige tekeningen van rosmolens voor de regulering van het waterniveau in de grachten en allerlei tabellen met de verschillende waterhoogte-standen uit de jaren 1675-1686.
- 50 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 134.
- 51 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, pp. 136-137.
- 52 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 166.
- 53 Vergelijk noot 33.
- 54 *Catalogus Variorum, Insignium & Rarissimorum, Inquavis Facultate & Lingua Librorum*, [...] Zynde een uytmuntende Verzameling van Boeken in allerhande Studien, Konsten en Wetenschappen, Voorzien met een Aanzienlyk getal Beschryvingen van Griexe Romeynsche en andre Oudheden, Statuen, Medalien enz. Alsmede veel Afbeeldingen van Historien, Steden, Gebouwen, Lusthuysen, Fonteynen, Voor-naame mannen, Geleerde Luyden, enz. [...] Vergaderd ende Nagelaten door Wilhelmus Goeree, Amsterdam 1711. De werken die over de bouwkunst genoemd worden zijn behalve veel geschriften over bouwwerken uit de Oudheid in de sectie "libri antiquarii" folio 391 Joyeuse & Magnifique Entrée du Duc d'Anjou dans la ville d'Anvers, Anv. 1582, 406 Nicol. Listing Afbeelding van de Nieuwe Kerk op de Botermarkt" 408 Georg. Andr. Bocklern Architectura Curiosa, sive Amoenitates Hydragogicae. Norimb., 409 Architectura Mechanica of eenige opstalle van Moolens met haren gronden uytgegeven door Justus Dankers, 410 Andr. Putei Perspectiva Pictorum atque Architectorum cum fig. Aug Vind. 1706, 411 Architectura di Antonio Rusconi Venet. 1590 cum fig. , 412 le Magnifique Chasteau de Richelieu par Jacques de Mercier & Gravé par Jean Marot. Paris , 413 Afbeelding van 't Stadhuis van Amsterdam door Jacob van Campen. Amst 1661, 414 Van alle de Statuen/Basreliefe en Cieraden van 't selve door Quellin. ibid 1665. 2 deelen. , 415 Casteelen en heeren huysen der Edelen van Brabant mitsgaders de voornaamste kloosters door J. de Roy. Leude 1699. Fr. band. , 416 Sim. Bosboom van de vyf Colomme/ item Architectura Civilis door Justus Dankers/item Verscheide Schoorsteen door Bulet en eenige Tuyncieraden" en onder Libri miscellanei in quarto 208: "Gront-regulen der Bouwkunst of vyf orders der Architectura door Vermaars/ Amst. 1689. item door Joach. Schuym. ibid 1694 en 209 "Kort-begrip van de Burgerlyke Bouwkunst door Jean. Balth. Lauterbach: Rott. 1705".
- 55 W. Goeree, *Inleydingh Tot de Practijck Der Al-gemeene Schilder-Konst*, Middelburg 1670, p. 47 e.v. .
- 56 Dat wil niet zeggen dat Goeree kritiekloos tegenover deze leerzame boeken stond. Gangbaar was kritiek op auteurs als Blum, uitzonderlijk waren zijn felle opmerkingen aan het adres van Marolois. W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 34. : "Samuel Marolois heeft wel lust gehad neffens de wiskunstige oeffeningen ook de bouwkunst voort te zetten, maar heeft te veel op Bramant steunende, die in den tijt van Raphael Urbijn een geslagen Vyand van Michiel Angelo Buonarotti was, niet dat zonder Gottijkze besmetting is, voort gebragt".
- 57 W. Goeree, K.B. Den Haag, ms. 68 B 11, fol. 322v [in kantlijn: "besluit deses Boecks"] "Eijndelingh soo sijnder noch veele dingen die de Bouwkunde t minste van ter zijden vermaegschapt zijn en van ons, omdatse sommige van soo ruijnen omswaij zijn, niet en mogen aengeroert werden: oock zijn daer van desselfs uijtwercking alreede geheele boecken en tractaten geschreven, alswij in de verhandeligh der schilderkonst int algemeen menigte hebben genoteert. Dus wetende dan genoeghsaem tot narigt datter meenigte autheuren fraij vande sterckenbouw, en wat daer aan toehoorigh is geschreven hebben. Stevijn heeft ons het maken van sluijswercken geleert. den heer Witzen maectt onse Land-aerdt d'aaloude ende hedendaagse scheepsbouw bekent. Molewercken, fonteijnen[...] en wat sulx diergelijck is, daer vintmen boecken van. Welcke dingen alle, om datse te verbuijten ons voornemen uijtweijden. wij voorbijslaen, verhoopende egter 't geen ons daer van dienen kan, dat met meerder nutt der schilderagtige ordnineeering in ons sesde boeck te verhandelen en dit zij genoegh geseijt tot besluit der practijckoeffening vand' algemeene bouwkunde, volgens d'antijcke en hedendaegse manier".
- 58 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, p. 35.
- 59 W. Goeree, *d'Algemeene Bouwkunde*, "Aan den bouwkundigen lezer".
- 60 Amsterdam, Bibliotheek Rijksmuseum/Rijksprentenkabinet: Handschriften van een Amsterdams architect, circa 1650, Inv.Tek. 53:1. Het werk is besproken door J.J. Terwen, "De ontwerpgeschiedenis van de Marekerk te Leiden", in *Opus Musivum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964 pp. 231-256. Terwen schrijft het werk op basis van de tekeningen van de blokhuizen en de prenten van het Stadhuis van Van Campen en Stalpaert voorlopig aan laatstgenoemde architect toe.
- 61 Drie watermerken: de bekende narrekap, de "strassbury lilly" en het IHS watermerk die verwantschap vertonen met de nummers 427 en 431 in W.A. Churchill, *Watermarks in paper in Holland, England, France in the XVII and XVIII Century and their interconnection*, Amsterdam 1935 komen in beide handschriften voor.
- 62 J. Mogge, *Algemeene Manier tot de Practijck-Oeffeningh der Sonne-Wysers*, Middelburg 1675 en J. Mogge, *Philippi Lansberghii Beschrijving der Vlacke Sonne-Wysers* [...] *Nieuwelijx oversien ende mey noodige byvoeging verrijckt door Jacob Mogge*, Middelburg 1675. Voor de bespreking van het hystoestel zie K.B., ms. 68 B 11, fol. 20 recto. Vergelijk, *Theatrum instrumentarum et machinarum Jacobi Bessoni* [...], Leiden 1578, fig. 56.
- 63 De veilingcatalogus op.cit. noot 54 vermeldt onder nummer 209 het *Kort-begrip der Burgerlyke Bouwkunst van J.B. Lauterbach* uitgegeven te Rotterdam in 1705.
- 64 Eerder werd er dit thema aan de orde gesteld door H. de Mare, "A rule worth following in architecture? The significance of gender classification in Simon Stevin's architectural treatise" in *Women of the Golden Age, An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy*, edited by Els Kloek, Nicole Teeuwen, Marijke Huisman, Hilversum 1994, pp. 103-120. Wel dient hierbij te

worden aangetekend dat bij Stevin in tegenstelling tot Goeree de symmetrische vorm de scheiding tussen man en vrouw dicteert en niet omgekeerd, terwijl bij Goeree de vorm en indeling eerder het gebruik volgt. Bovendien kunnen de werken van Stevin en Goeree niet zomaar beschouwd worden als een algemene bevestiging van "gender-classifications" in de Nederlandse architectuurtheorie aangezien, zoals Goeree zelf aangaf, de bespreking van de burgerlijke bouwkunst eerder een uitzondering vormde en bovendien hij het werk van Stevin als voorbeeld lijkt te hebben gebruikt, in plaats dat er sprake zou zijn van twee onafhankelijke getuigenissen van een algemeen zeventiende-eeuws fenomeen. Zie hiervoor ook C. van den Heuvel, *De Huysbou. Stevins geschriften over architectuur en stedenbouw*, 1995 (ter publicatie).

- 65 Jeroen Goudeau, "Nicolaas Goldmann (1611-1665) en de praktijk van de studeerkamer", *Bulletin KNOB*, jaargang 94, 1995, nummer 6, pp. 185-203.
- 66 Met dank aan de eigenaar voor de inzage in de privé-collectie en aan Prof.dr. K.A. Ottenheym voor deze mededeling. Hoewel de tekeningen verschillen in stijl lijkt er een verband te bestaan met de collectie van Goeree. De tekening van de Zuil naar inventie van Vignola bij het huis van de graaf van Soison te Parijs vermeldt een "Middelburgse schaal". De twee studies van een composiet kapiteel met een steigerend paard uit de Basilica del Foro Transitorio te Rome afgebeeld in de vierde boek van Serlio (IV, 9 fol. 60. A) en van een composiet basement (idem, X) tonen qua ornamentiek grote verwantschap met de tekening die Goeree toevoegde aan een prent van Freart in het handschrift in de K.B. 68 B 11, fol. 45r. (zie afl. 6). Interessant zijn verder de tekeningen van de oude Haarlemmerpoort te Amsterdam en van een poort te Middelburg die op hetzelfde (negentiende-eeuwse/vroeg twintigste-eeuwse) karton zijn geplakt aangezien Goeree o.a. vier "modellen" van rusticastadspoorten waaronder van de "Vlissingse poort binnen Middelburg" in zijn handschrift had willen opnemen. Zie bijschriften op fol. 253v. De voorstelling van de Vlissingse poort te Middelburg, gecombineerd op hetzelfde karton met een voorstelling van een acanthusblad, adelaar en griffioen werd tegelijkertijd met de overige tekeningen in 1941 uit de collectie van Croockewit gekocht, maar is thans niet meer in de privé-verzameling aanwezig.
- 67 Vergelijk noot 32.
- 68 Enkele auteurs in de Nederlanden hadden bij de omschrijving van het beroep van architect in navolging van Vitruvius natuurlijk gewezen op het belang van enige juridische kennis en Hendrick Stevin had in zijn gedeeltelijke publicatie van het architectuurtractaat van zijn va-

der uitspraken over de keuren ter bevordering van de brandveiligheid opgenomen. Voor zover bekend was dit thema echter nooit zover uitgewerkt in de Nederlandse architectuurtheorie.

Voor het belang voor de keuren: R. Meischke, "Huizen en keuren", *Rotterdam Papers II*, 1975, pp. 89-116, heruitgegeven in *De gotische bouwtraditie*, Amersfoort 1988, pp. 208-253 en H.J. Zantkuijl, "Bouwen in de Hollandse stad", in [Ed Taverne&Irmin Visser red.] *Stedenbouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, pp. 63-71 en idem *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad*, Amsterdam 1993, zie index ad vocem stadskeur.

- 69 Bij het ter perse gaan van dit artikel wees dr. M. Kwakkelstein mij op een transcriptie van een brief van Willem Goeree aan een onbekende in een onpubliceerde doctoraalscriptie van Christiane Minten met de titel *Willem Goeree en zijn technische tractaten over de tekenkunst en de verlichterie. Proefschrift ingediend tot het bekomen van de graad van Licentiaat in de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde richting Plastische kunsten* [bij de Rijksuniversiteit Gent in het Academiejahr 1975-76]. De door Goeree gesigneerde brief is gedateerd Middelburg, 2 oktober 1675. Het origineel van de brief die in bezit is geweest van het antiquariaat Meyer Elte in Den Haag is thans zoek. In het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie bevindt zich een foto van deze brief met het signatuur h 21775. Een groot gedeelte van de in totaal 9 bladzijden tellende brief is gewijd aan diverse bouwkunstige thema's, waaronder
 - de kwestie of de tempel der Filistijnen die Samson deed instorten door twee of meerdere zuilen werd gedragen;
 - de les van de overblijfselen van de antieke bouwkunst;
 - het gebrek aan bronnen over de bouwkunst van de Oudheid met Vitruvius als uitzondering;
 - Serlio die kon beschikken over tekeningen van Baldassare Peruzzi en daarmee Vitruvius kon becommentariëren;
 - Freart, als een van de weinige die een onderscheid maakt tussen drie griekse orden en twee latijnse;
 - de antieken hebben nooit vijf orden in een en hetzelfde werk toegepast, terwijl Scamozzi de bovenschikking van de vijf orden als "een welvoegsame schickingh" beschouwt;
 - het probleem van de optische correcties aan de hand van het Colosseum;
 - prenten van gebouwen uit de Oudheid zoals die van Pijrrus Ligorius en Gaedanus Laurus;
 - diverse auteurs over de tempel van Salomo.

Het Stadhuis van Zaandam en het Rechthuis van Westzaan

Thomas H. von der Dunk

De bouw van het Rechthuis van Westzaan door de Amsterdamse stadsbouwmeester Johan Samuel Creutz tussen 1781 en 1783, waaraan in het voorlaatste nummer van het Bulletin uitvoerig aandacht is besteed,¹ blijkt een laat staartje te hebben gekregen. Bij toeval stuitte ik onlangs, na voltooiing van het bewuste artikel, in het Rijksarchief in Haarlem namelijk op een niet uitgevoerd ontwerp voor het Stadhuis van Zaan-

dam van ruim een halve eeuw nadien, dat men als een merkwaardige epigoon ervan zou kunnen beschouwen (afb. 1).²

De bewaard gebleven bouwtekeningen tonen ons een compact blokvormig gebouw in neoclassicistische trant van drie verdiepingen onder schilddak, met een breedte van vijf vensterassen, en een diepte van vier. De uiteinden van de gevels zijn met geblokte hoeklisenen geaccentueerd, terwijl de ingang aan

Afb. 1. Zaandam, Stadhuisontwerp van M. Thepass, gebouwd 1846-1847.

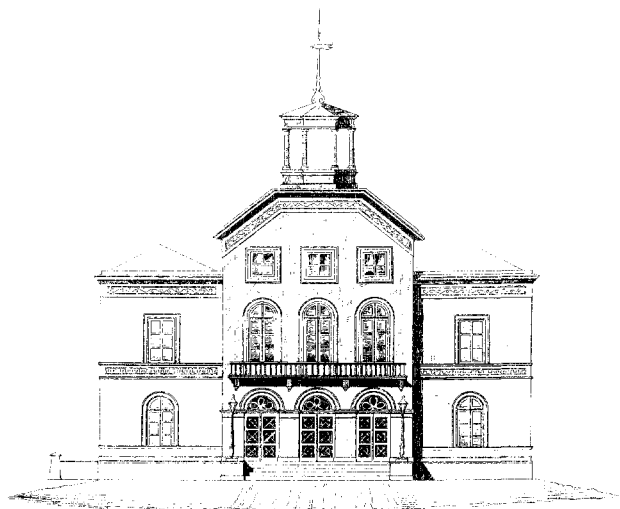
de voorzijde door toevoeging van een Ionisch pilasterportaal en een rijke omkadering van het raam daarboven tot een middenas is uitgebouwd. Een driehoekig fronton sluit de middenrisaliet ter breedte van drie vensters af. Het geheel ademt sterk een laat-achttiende eeuwse sfeer, en dat verbaast te minder, wanneer wij de blik naar boven richten. Boven het fronton prijkt namelijk een kleine *cupola*, die vrijwel een kopie vormt van die op het Rechthuis van Westzaan, inclusief de benedenwaarts uitbuigende steunberen, de bekronende 'priem', en de gracieuze festoencurve van laurierbladeren die zich om het koepeltje slingert. Alleen is deze bij het voorbeeld harmonisch in het gebouwtje geïntegreerd, en bij de navolging ten opzichte van de rest van het bouwwerk wanstaltig geproportioneerd.

De bedenker van dit alles was, blijkens een signatuur in de rechterbovenhoek van de tekening van de voorgevel, Herman Thepass (1785-1847), op dat moment stadstekenmeester te Zaandam. Erg veel weten wij nog niet van hem.³ Hij was afkomstig uit Anholt, maar had zich op zijn laatst in 1812 in Zutphen gevestigd, waar hij nog in 1827 als tekenleraar werkzaam was. Het jaar daarop treffen we hem al aan in Zaandam, waar hij uiteindelijk ook is overleden. Hij verdiende, behalve als docent, zijn brood met het schilderen van portretten en landschappen, en zag tussen 1826 en 1836 meermalen zijn werk tentoongesteld in Amsterdam. Hij maakte verder litho's van het bezoek van koning Willem I aan het Czaar-Peterhuisje in zijn woonplaats in 1831, en van de begrafenis van de in datzelfde jaar als zeeheld in Antwerpen ontplofte Van Speyk. In 1843 was hij in Westzaan om de ruïne van de ingestorte kerkstoren, waarvan in mijn artikel kort melding was gemaakt, voor het nageslacht vast te leggen.⁴

Het zal weinig later geweest zijn, dat hij het onderhavige ontwerp voor een nieuw Stadhuis in Zaandam heeft gemaakt. Het gemeentebestuur van deze gemeente, die in 1811 door samenvoeging van Oostzaandam en Westzaandam was ont-

staan, kampte al jaren met toenemende ruimtenood. Het oude stadhuisje van Oostzaandam, waarvan men sedert de fusie als bestuurszetel gebruik maakte, was in het midden van de jaren veertig voor de, met de inmiddels elfduizend zielen belopen- de bevolking meegroeïende, ambtelijke diensten te klein geworden. Herhaaldelijk waren in deze jaren suggesties gedaan om een ander woonhuis aan te kopen en dit tot zetel van het gemeentebestuur te bestemmen, totdat op 2 juni 1845 een officiële commissie uit de gemeenteraad werd samengesteld, die zich over dit probleem moest buigen.⁵

Eerst overwoog zij, om daartoe een voormalige Doopsgezinde kerk op te kopen en te verbouwen, maar de in de arm genomen stadsbouwmeester van Purmerend, Willem Antonie Scholten (1818-1861) wist haar van de onzinnigheid daarvan te overtuigen. Wie, op zijn beurt, de raadscommissie ervan had overtuigd dat Scholten de juiste man was om zich door te laten overtuigen, weten wij niet. De stadsarchitect duikt vrij plotseling in het verhaal op, en doet dan meteen, tegelijk met de afwijzing van het gewezen bedehuis, het voorstel om een geheel nieuw stadhuis te bouwen. Hij overlegt daartoe al spoedig een eigen plan, dat door de commissie dankbaar wordt omarmd, en vervolgens op 14 maart 1846 ook door de gemeenteraad wordt goedgekeurd (afb. 2). Nadat men vervolgens tot de aankoop van een geschikt, centraal bouwterrein nabij de haven is overgegaan, gaat het snel. Op 30 april 1846 wordt de bouw voor f 45.800 bij J. de Vries uit Zaandam aanbesteed, op 16 juli daaropvolgend wordt de eerste steen gelegd, een goed jaar later is de aannemer klaar, en op 23 november 1847 kan het nieuwe stadhuis worden ingewijd. De oorspronkelijke bouwtekeningen zijn niet bewaard gebleven, maar Scholten heeft het ontwerp een paar jaar later in de *Bouwkundige Bijdragen*, het orgaan van de *Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, met een korte toelichting en beschrijving gepubliceerd.⁶

Afb. 2. Zaandam ontwerp voorgevel stadhuis van W.A. Scholten (*Bouwkundige Bijdragen* VI (1851), Plaat XV).

Afb. 3. Stadhuis van Zaandam (foto G. Dukker, RDMZ 1967).

Helaas zijn ook de meeste overige stukken die op de bouw, en vooral de voorbereiding ervan, betrekking hebben, verloren gegaan, zodat zich de gang van zaken slechts in de bovengeschetste hoofdlijnen laat reconstrueren. Zodoende weten we ook niet òf, en zo ja wèlke, het bovengenoemde ontwerp van Thepass daarbij een rol heeft vervuld. Vermoedelijk is hij, toen in de loop van 1845 duidelijk werd dat er nu eindelijk serieus het voornemen bestond om het allang niet meer toereikende oude stadhuisje te vervangen, uit eigener beweging met het bewuste plan aan komen zetten. Of het daadwerkelijk onderwerp van de beraadslagingen van de raadscommissie is geweest – in de weinige bewaarde ambtelijke stukken wordt het met geen woord vermeld – laat zich echter betwifelen. Daarvoor was het vermoedelijk te veel het werk van een amateur, die wat al te nadrukkelijk bij een aangrenzende gemeente leentjebuurt had gespeeld. Dientengevolge kwam er in het hart van Zaandam een origineel stadhuis, en bleef het bedenkfel van Thepass slechts een curiosum op papier.

Noten

- 1 Zie: T.H. von der Dunk, "De kerk en het rechthuis van Westzaan" [Johan Samuel Creutz buiten de poorten. De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak aan de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp], *Bulletin KNOB*, XCVI (1997), pp. 58-72.
- 2 Tekeningen in Top. Atlas RANH, cat./bergnr. G (492.629.226)71-III.
- 3 Het navolgende is ontleend aan: J. Gimberg, "De schilder H. Thepass", *Bijdragen en Mededeelingen Gelre*, XIX (1916), pp. 175-176; XXI (1918), pp. 165-166; U. Thieme en F. Becker (uitg.), *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXXIII, Leipzig 1939, p. 13; P.A. Scheen, *Lexikon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1950*, deel II, Den Haag 1970; J.P. Woudt en K. Woudt (red.), *Encyclopedie van de Zaanstreek*, deel II, Wormerveer 1991, p. 692.
- 4 Thieme & Becker, o.c. [2], XXXIII, p. 13.
- 5 Tot dusverre over de gang van zaken slechts kort: J. Schipper, "Het Stadhuis van Zaandam, anno 1848", *Anno 1961*, 1990 no. 16, pp. 670-675; G. van Dalsem en J.D. Bakker, *1847-1993 Het voormalige Stadhuis van Zaandam de Burcht*, Zaandam 1993 (GA Zaanstad, bibl. 19 F 26). Van relevantie zijn voorts de Raadsnotulen van o.m. 2-6-1845 sub 2d, 28-8-1845 sub 2M, 10-3-1847 sub 3+4, en 14-3-1846 sub 3, in Notulenboek 1839-1849, GA Zaanstad, Archief Gemeentebestuur Zaandam, inv.nr. 10, deel VI.
- 6 W.A. Scholten, "Het Stadhuis te Zaandam", *Bouwkundige Bijdragen*, VI (1851), kol. 315-320.

SIGNALEMENTEN

R. Bijen. *Bouwen met karakter. De Amersfoortse architecten W.H. Kam (1844 - 1925) en H. Kroes (1864 - 1952)*, Amersfoort 1997
ISBN 90 74176 05 4

M. Bock e.a., *Michel de Klerk. Bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse school 1884 - 1923*, Amsterdam 1997

H. Bonke. *De Kleyne Mast van de Hollandse Coopsteden. Stadsontwikkeling in Rotterdam 1572-1795* [proefschrift], [Amsterdamse Historische Reeks, kleine serie nr. 32], Amsterdam 1996
ISBN 90 73941 14 8

M. Burkunk. "Toets en proef der loffelijker bouwkonst". *Stadsherstel op de wallen en in de Haarlemmerbuurt, Amsterdam [Gemeentelijk bureau Monumentenzorg]*, 1996
ISBN 90 6274 097 9

F. van der Doe, H. Spijkerman. *Van monumentale waarde. Een institutioneel onderzoek naar de rijksoverheidsbemoeienis met monumentenzorg, 1945-1990*, Den Haag [Min. van O.C.&W.], 1996
ISBN 90 74442 36 6

C.J.B.P. Frank en F.A.C. Haans. *De binnenstad. Duizend jaar wonen in Arnhem tussen Singels en Rijn* (Arnhemse Monumentenreeks dl. 1), Utrecht 1996
ISBN 90 5345 094 7

W.V.J. Freling. *Stucwerk, hechtwerk van het kasteel te Boxmeer*, Boxmeer 1996
ISBN 90 9009899 2

P. Fuhring. *Hollstein's, Dutch&Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450-1700, volume XLVII and XVIII, Vredeman de Vries*, Rotterdam 1997

G. Grassi. *De logische constructie van de architectuur*. [vert. oorspronkelijke titel: *La costruzione logica dell'architettura*, met een naaord van U. Barbieri, F. Claessens en H. Engel] Nijmegen 1997
ISBN 90 6168477 3

J.A. van der Hoeve e.a., *Van klooster-stichting tot Stichting Stads-herstel. Historie en bouwgeschiedenis van het complete 'De Reeve'*, Kampen 1996
ISBN 90 242 9315 4

A. Huysmans e.a., *Cornelis Floris 1514-1575 beeldhouwer, architect, ontwerper*, Brussel 1996
ISBN 90 5066 176 6

H. Ibelings. *Amercanism. Nederlandse architectuur en het transatlantische voorbeeld/Dutch architecture and the Transatlantic Model*, Rotterdam 1997
ISBN 90 5662 042 8

E. Jacobs, M.M.A. van Veen. *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse vondstcomplexen aan het Lange Voorhout*, Den Haag 1996
ISBN 90 75073 03 8

R. Meischke, H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg. *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle, Amsterdam 1997
ISBN 90 400 9944 8

H. De Nijn, H. Vlieghe, H. Devisscher (red.), *Lucas Faydherbe 1617-1697. Mechels beeldhouwer en architect*, Mechelen 1997
ISBN 90-76099-01-4

W.J. Pantus. *De Doornenburg. Een beknopte beschrijving van de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners, alsmede een rondgang en een opgave van de relevante literatuur*, Nijmegen 1996
ISBN 90 9009828 3

T. Polderman, P. Blom. *Veere, van vissersbuurt tot vestingstad. Bouwstenen voor een stadsgeschiedenis*, Goes 1996
Met bijdragen van Georg Germann, Herman Geertman, Jos de Waele, Kees Peterse, Rudi Rolf, Koen Ottenheym, Charles van den Heuvel, Dirk van den Vijver, Wies van Leeuwen, Luc Verpoest, Manfred Bock, Richard Padovan, Holger Dux, Nic Tummers.
ISBN 90 72138 61 9

R. Rolf red., *Vitruviuscongres 1995. Vitruvianum-publicaties No. 1*, Heerlen 1997
ISBN 90 803616 1 5

A. van der Woud. *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst, 1840-1900*, Rotterdam 1997
ISBN 90 5662 044 4

MONUMENTENZORG

De Koninklijke Schouwburg te 's-Gravenhage - recente verbouwingsplannen van Charles Vandenhove

Inleiding

De bouw- en verbouwingsgeschiedenis van de Koninklijke Schouwburg te 's-Gravenhage kent een periodiciteit van pakweg zestig à zeventig jaar. De telkens terugkerende opgave bestond in het herleiden van het oorspronkelijke gebouw – een paleis – tot een theater dat aan eigentijdse eisen en wensen moest voldoen. De schouwburg diende over voldoende brandveiligheid te beschikken. Verbetering van de ontsluiting en interne structuur blijkt daar voortdurend nauw mee samen te hangen.

In 1967 werd de Koninklijke Schouwburg ingeschreven in het Monumentenregister en sinds 1990 is architect Charles Vandenhove bij de verbouwing van dit theater betrokken.¹ Zijn recente plannen gaven aanleiding tot de gebruikelijke advisering door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg namens de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen aan het College van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage als uitvloeisel van de Monumentenwet 1988. Een eerste advies werd verstrekt op 10 april 1997. Het betrof met name de voorgenomen vervanging van empire deuren en bovenlichten op de begane grond in beide vleugels van de gevels aan het Korte Voorhout alsmede van de bestaande paneeldeuren en vensters in de gevel aan de Schouwburgstraat, de vrijwel volledige sloop van de koninklijke foyer (1913-1914) – inclusief het neo-Lo-

Afb. 1. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, Korte Voorhout 3, voorgevel, situatie in 1910. Herkomst foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

dewijk XVI interieur. Het advies had verder betrekking op de kroonluchter (1914) in de zaal die op het punt stond verwijderd te worden terwijl de plafondschildering (1914) in dezelfde ruimte door overschildering aan het zicht zou worden onttrokken en het ijzeren draaitoneel (1929) met afvoering werd bedreigd.² Het plan behelsde tevens enkele structurele ingrepen ten aanzien van de toegankelijkheid en het opheffen van achterstallig onderhoud. Later in het jaar 1997, op 13 mei, volgde op verzoek van het Gemeentelijk Bureau Monumentenzorg een tweede adviesronde van de Rijksdienst omdat architect en opdrachtgever ondanks het eerste advies hun plannen ten aanzien van het plafond, de kroonluchter en het draaitoneel handhaafden. In de navolgende bijdrage is dit tweede advies verwerkt. Een dergelijk advies betreft geen dode formulering.

Kort historisch overzicht

De huidige Koninklijke Schouwburg werd oorspronkelijk als stadspaleis tussen 1766 en 1774 naar ontwerp van architect Pieter de Swart voor vorst Karel Christiaan en vorstin Caroline van Nassau-Weilburg gebouwd.³ De Swart overleed al in 1773. Karel stierf in 1788 en het overigens nooit voltooide paleis werd korte tijd in ge-

bruik genomen als kazerne nadat het gedurende de Bataafse Omwenteling al aan vorstelijke status had ingeboet.

In 1804 verbouwde G. van Duyfhuys, "controleur der landsgebouwen" het pand tot schouwburg waartoe tegen de achterzijde van het bestaande paleis een theaterzaal met toneel werd opgetrokken. Van Duyfhuys liet zich bijstaan door kunstschilders als J.H.A.A. Breckenheijmer (1772-1856), C. van Cuylenburgh (1758-1827) en Chr. Henning (1741-1822).⁴ Onder de naam "Nieuwe Haagsche Schouwburg" opende het theater op 30 april 1804 met een voorstelling van "Semiramis" van Voltaire, in een opvoering van de Nederlandse Tooneellisten.

Tussen 1830 en 1853 wisselde de Koninklijke Schouwburg meer dan eens van eigenaar. Het theater raakte van de staat via de stad (1830) in bezit van de koning (1841) en in 1853 verkocht koning Willem III de schouwburg weer aan de gemeente.

Een kleine zestig jaar na Van Duyfhuys' ingrepen, in 1863, volgde de eerste grondige renovatie onder leiding van gemeente-architect W.C. van der Waeyen Pieterszen met medewerking van B.J. van Hove.⁵ De verbouwing kostte ruim f 82.000,- en omvatte o.a. een opknappbeurt van de gevel aan het Korte Voorhout. De gemeente fun-

Afb. 2. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, Korte Voorhout 3, detail van de voorgevel: entree van de oostvleugel – zijde van de Koekamp -, deurpartij in de stijl van Lodewijk XVI. Opname uit november 1904. Herkomst foto: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

geerde als opdrachtgever. Van deze verbouwing moeten de inrichting en decoratie van de huidige schouwburgzaal dateren: de met stucwerkreliefs versierde borstweringen langs de balkons, de loges aan weerszijden voor het toneel met in de borstwering van de linker loge het koninklijke wapen (hier is de koninklijke loge) en in de borstwering van de rechter loge het wapen van 's-Gravenhage. Ook de grote, geprofileerde boog voor het toneel met cartouche waarin het opschrift S.P.Q.H. (Senatus Populusque Hagensis) omgeven door lofwerk en de met consoles gedecoreerde kooflijst onder het gewelfde plafond van de zaal dateren van deze verbouwing. Het dagblad Zuidholland schreef in die tijd onder meer: "zaal met lichten fond van grijsrosé, waartegen aan de voorkant der loges op de verschillende rangen de wit gekleurde of vergulde ornamenten zich bevinden".⁶ De vormgeving van al dit stucwerk vertoont de op de Lodewijk XIV stijl geïnspireerde kenmerken die alle grote theaterzalen in Europa uit de 19de eeuw beheerst. Deze verbouwing plaatst de Koninklijke Schouwburg in de traditie van de 19de-eeuwse theaterbouw en verleent de schouwburg een bijzondere positie in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse theater.

Niettemin was in 1912 het voortbestaan van de Koninklijke Schouwburg ernstig in gevaar. Na jarenlange verwaarlozing besloot

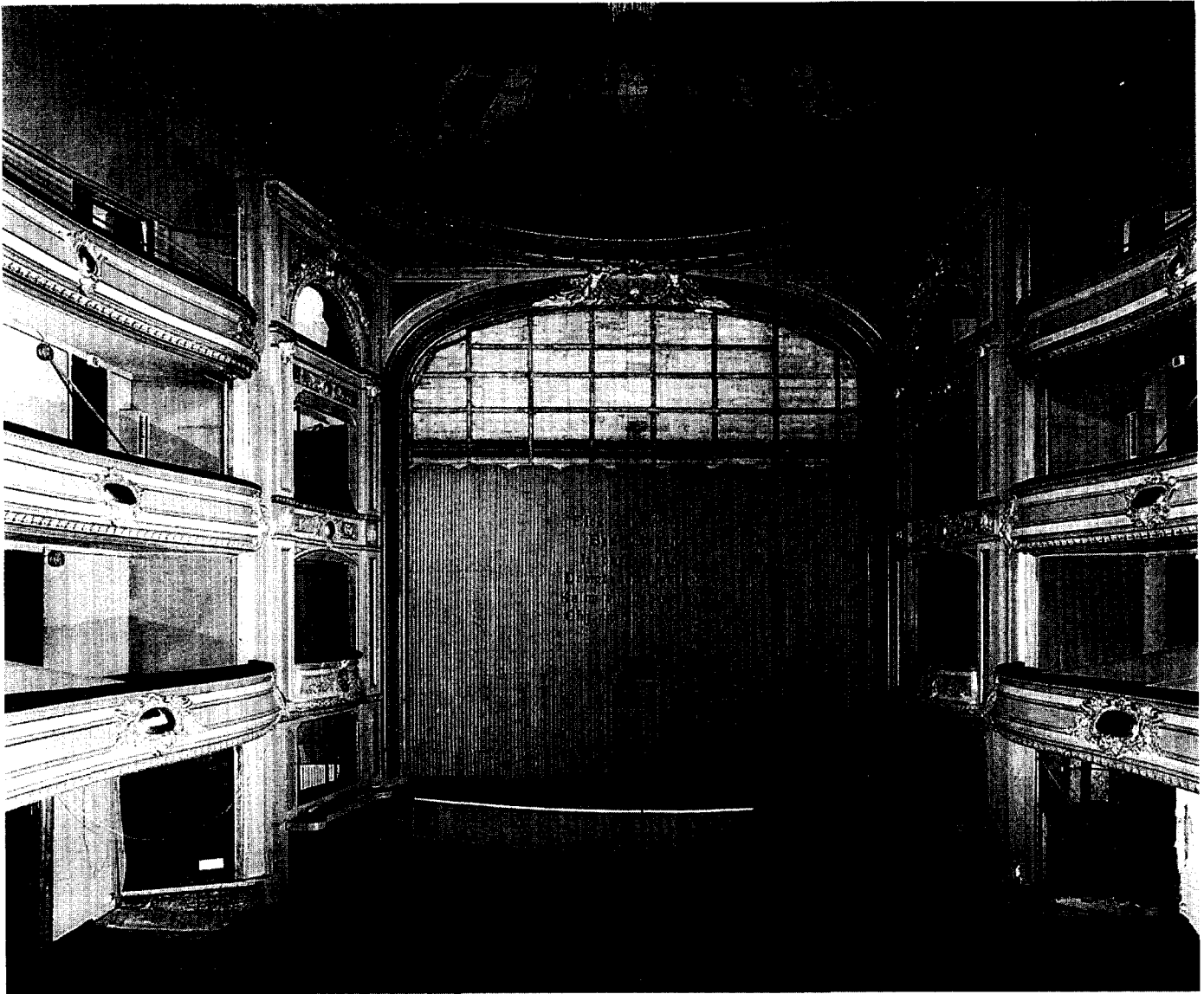
de gemeenteraad in afwachting van sloop de oude schouwburg te sluiten en nieuwbouw te plegen. Publieke acties en artikelen wentelden de dreiging af en in 1913 besloot de raad tot restauratie en modernisering.⁷ J.J. Gort, architect van Gemeentewerken, had de leiding over deze werkzaamheden. Uit 1914 dateert de fraaie plafondschildering in de schouwburgzaal.

De plafondschildering

Dit plafond is geschilderd door Hendricus Jansen (1867-1921) daarbij geassisteerd door Joannes Henricus Franken (1878-1959) en Michaël Joseph Stuber (1873-1954). Jansen signeerde zijn werken simpelweg met "Henricus". Het jaartal 1914 is niet zonder betekenis: in 1913 werd immers door een raadsbesluit bepaald de Koninklijke Schouwburg te handhaven hetgeen tot een serie vernieuwingen en restauraties naar ontwerp van de al genoemde J.J. Gort leidde. Henricus werkte vooral als wand- en glasschilder maar ontwierp ook affiches, boekillustraties, spotprenten en wandschilderingen. Verder was hij als etser en lithograaf werkzaam. Behalve de plafondschildering in de Koninklijke Schouwburg ontwierp hij ook schilderingen in het voormalige hotel De Twee Steden aan het Buitenhof en de gebrandschilderde ramen voor de centrale hal van het Rotterdamse stadhuis met "De Scheepvaart" als voorstelling. De drie artiesten Henricus, Franken en Stuber stonden allen in een directe danwel indirecte betrokkenheid tot de Residentie: ze zijn er geboren en/of gestorven en werkten er gedurende korte of langere tijd. Henricus was leerling aan de Academie van Beeldende Kunsten te 's-Gravenhage, Franken was lid van "Pulchri Studio" en de Haagse Kunstkring terwijl Stuber eveneens lid van de Academie van Beeldende Kunsten in 's-Gravenhage was en lid van de Haagse Kunstkring. De plafondschildering (twee allegorische figurengroepen op een goudkleurig fond) kostte f 8.000,-.

Samenvattend kan worden gesteld dat de plafondschildering een specifiek Haagse aangelegenheid betreft, mogelijk gemaakt door een raadsbesluit en ten uitvoer gelegd door kunstenaars met allen een duidelijke relatie tot de Hofstad, onder auspiciën van een architect van Gemeentewerken, in het jaar van het begin van de Eerste Wereldoorlog. Het spreekt vanzelf deze artistieke en bouwkunstige onderneming vanwege het predikaat "koninklijke" in een monarchaal licht te kunnen zetten. Indien de plafondschildering uit 1914 wordt verwijderd, zou dat tevens leiden tot verlies van het onderliggende plafond met beschildering uit 1863.⁸

Het plafond in de grote zaal van de Koninklijke Schouwburg heeft een ovale vorm met een duidelijk leesbare indeling. In de lengte-as van de ovaal bevindt zich aan de zijde van het toneel een geschilderde figurengroep alsook aan de tegenover gelegen zijde, aldus de langsrichting van de zaal benadrukkend. In het midden van de langs-zijden van de ovaal is aan beide kanten een dansende vrouwenfiguur geschilderd. In het centrum van de ovaal is een enorm, eveneens ovaal, lichtarmatuur geplaatst in de vorm van een lichtkroon. De achtergrond van de figuren is goudkleurig, het coloriet van de personages fris en helder, de lijnvoering klaar en contrastvol. Het geschilderde gezelschap boven de Bühne is compacter weergegeven dan de pendant boven het "schellinkje" en dat is niet verwonderlijk wanneer het verbeelde wordt geanalyseerd. Respectievelijk betreft het allegorische weergaven van de tragedie of het treurspel en de komedie of het blijspel, respectievelijk gesloten-introvert en uitwaaiierend-extra-vert verbeeld. De dansende vrouwenfiguren op de lange zijden van de ovaal bewegen zich lichtvoetig in tegenovergestelde richtingen waarbij de transparante kledingstukken wervelen op het ritme van luchturbulentie, vol zwier en gratie gelijk het klassieke beeldthema van de velificatio – het in de wind (doen) opbollen van bovenkleiding. Al dansend in de lengterichting van de toneelzaal verbinden zij

Afb. 3. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, de schouwburgzaal in 1997. Herkomst foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

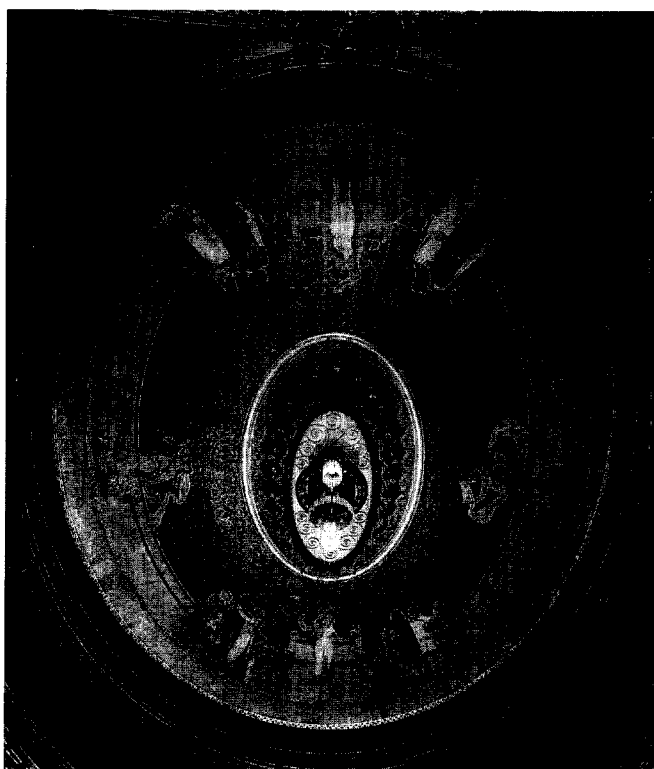
de dramatische tegenpolen blijspel en treurspel. Op de okerleurige achtergrond verhoogt de immaterialiteit van het plafond met zijn bladgouden ranken een illusie van elegante lichtvoetigheid. In essentie wordt door middel van de twee hoofdvoorstellingen en de dansende figuren de functie van de schouwburgzaal onder ogen gebracht. De toeschouwers komen immers voor een blijspel of voor een treurspel. De oppositionele plaatsing en de symmetrie van de voorstellingen, in de lengte-richting van de ovale zaal, verlenen schilderkunstige zeggingskracht aan de wereld van het toneel. De schildering is zonneklaar voor dit gebouw gemaakt, vormt een reflexie van de functie van het monument en voorziet in een surplus op de voorstelling.

Apollo, als beschermer van de kunsten, weet zich vanouds omgeven door de zeven muzen. In de Koninklijke Schouwburg zijn de muzen Thaleia (de Bloeiende) als personificatie van het blijspel en

Melpomenè (de Zingende) als personificatie van het treurspel vertegenwoordigd in de plafondschilderingen van Henricus c.s. Als mythologische verblijfplaats van de muzen geldt de Parnassus, een gebergte in Griekenland. Binnen het bestek van de Koninklijke Schouwburg is de klassieke mythologie blijkbaar niet vergeten en is zij in de allegorische voorstellingen van blijspel en treurspel alomtegenwoordig op het hoogste niveau van dit musisch gebouw, op het plafond, daarbij welwillend neerziend op de musische activiteiten op en rond het toneel.

De lichtkroon

De rol van de lichtkroon kan daarbij nauwelijks worden onderschat, niet als zelfstandig illuminatief fenomeen, noch als instrument in de illusionistische wereld van het toneel, evenmin als bijdrage aan een gevoel van grandeur of als feëriek armatuur met dramatisch effect.

Afb. 4. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, plafondschildering uit 1914 in de schouwburgzaal, situatie in 1997. Herkomst foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Tussen de bedrijven door begeleidt deze rijk geprofileerde lichtbron de toeschouwer vanuit de wereld van de toneelconventie naar die van de werkelijkheid en vice versa. Dat proces verloopt gedoseerd opdat de betovering van het spel kan wegebben of toestromen en de realiteit in de vorm van pauze of uitgang zich langzaam maar zeker aandient. De lichtkroon is in dit opzicht een kortstondige en effectieve tolk tussen twee werelden: de kroon bestendigt de toneelconventie wanneer zij geen licht uitstraalt en bevordert het ontstaan van deze conventie door afnemende lichtsterkte. Na afloop van bedrijf of voorstelling vult de langzaam toenemende lichtintensiteit de zaal en brengt de toeschouwer weer op de been. De betovering maakt plaats voor hernieuwd realiteitsbesef en heeft hetzelfde effect als een entr'act. De totaliteit van het interieur komt opnieuw tot leven met het licht als modelleur. De toeschouwers nemen het heft weer in handen als de acteurs eenmaal achter de coulissen verdwenen zijn. In zekere zin worden de toeschouwers zelf acteur, immers theaterbezoek is behalve zien, ook gezien worden.⁹ De lichtkroon biedt het sluitstuk aan de voorstelling en vormt in letterlijk opzicht de bekroning van een binnenruimte die het waard is bekeken en beleefd te worden, niet in het minst vanwege de uitgewogen kleurstellingen en harmonieuze proportioneringen.

De Koninklijke Schouwburg is bij acteurs, regisseurs en publiek befaamd vanwege de perfecte acoustiek. Acoustiek is de broze doch heldere verplaatsing van geluid in een ruimte. Zonder hier acoustische finesses te kunnen of te willen benoemen, is het niet overdreven de inrichting en inventaris van de toneelzaal met bijzondere, acousti-

sche aspecten te bedelen. Als zodanig lijken ook aan het plafond (in vorm, formaat, materialen) als aan de lichtkroon acoustiek-bevorderende kwaliteiten toegekend te kunnen worden die kans lopen verloren te gaan indien op onderdelen of in zijn totaliteit wijzigingen optreden. Terughoudendheid lijkt hier gepast, het in medische kring gehanteerde uitgangspunt "primum non nocere" op zijn plaats terwijl in retorische zin geldt: wie garandeert het huidige hoge acoustische niveau bij veranderingen aan de binnenruimte?

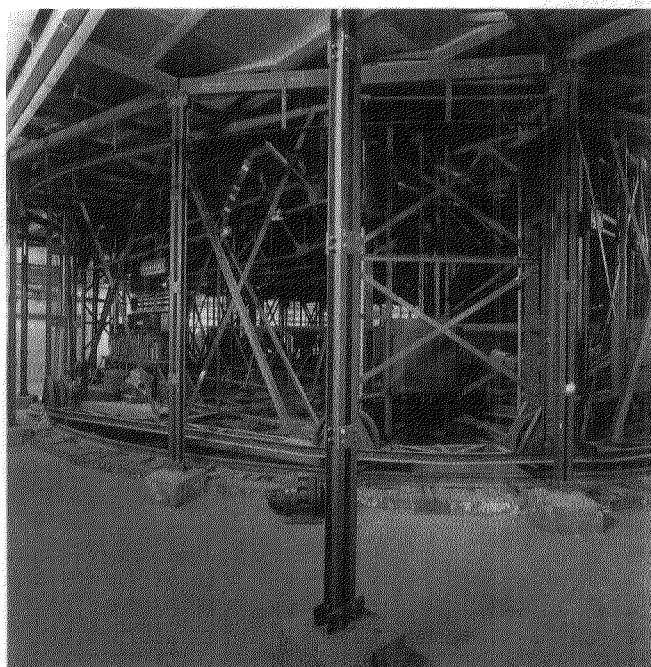
Plafond, plafondschildering en lichtkroon verkeren in een goede technische staat. Er zijn geen redenen die tot gehele of gedeeltelijke vervanging of verwijdering aanleiding zouden kunnen geven.

Het draaitoneel

Het ijzeren draaitoneel ten slotte, maakt wezenlijk deel uit van de uitrusting van het beschermde monument. Dit draaisysteem is uniek voor Nederland; het dateert uit 1929. In dat jaar leidde een verbouwing door H.H. van Zeggeren tot verbetering van de toneelruimte en de achterliggende vertrekken.¹⁰ Door middel van een draaisysteem kunnen decors van tevoren worden opgesteld en zonder vertraging in de gewenste toneelpositie gebracht als de voorstelling het vereist.¹¹ Een dergelijke voorziening is evenzeer met de functie van een theatergebouw verbonden als, bijvoorbeeld, stoomgemalen met hun uitrusting. De oude twee-eenheid van casco en apparatuur levert een gebouw gelaagde historiciteit, verschaft inzicht in de processen van het verleden en biedt in de vorm van de gezamenlijke opstelling ter bestemde plaatse begrip van en inzicht in de gebruiks- en ontwikkelingsgeschiedenis van een monument. Het geheel is in zo'n geval meer dan de som der delen, de uitrusting verschaft het oude gebouw

Afb. 5. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, de lichtkroon uit 1914 in de schouwburgzaal, situatie in 1997. Herkomst foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Afb. 6. 's-Gravenhage, Koninklijke Schouwburg, het ijzeren draaitoneel uit 1929 in de kelder achter het toneel, situatie in 1997. Herkomst foto: G.J. Dukker, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

een ziel, materialiseert de cultuurhistorische waarde. De zeldzaamheid van dit draaitoneel is onomstreden, met de ouderdom is het niet anders. Wanneer een vergelijking met het buitenland wordt getrokken, dient Zweden zich aan. In het koninklijk theater van Slot Drottningholm (1766) in Stockholm zijn verschillende oude toneelmachines waaronder de wind- en de onweermachine ter plaatse behouden. Bezoekers krijgen tijdens de rondleiding een demonstratie van deze toneelmachine die met decors en requisieten wezenlijke onderdelen van de theatergeschiedenis vormen. Het Haagse draaitoneel is van Duitse makelij, het werd in onderdelen aangevoerd en ter plaatse gemonteerd. Als tastbare bijdrage aan de theatergeschiedenis verdient het te worden behouden.

Nawoord

Het College van Burgemeester en Wethouders van 's-Gravenhage verleende inmiddels onder voorwaarden de monumentenvergunning. De gevels blijven in tact. Het plafond, de kroonluchter en het ijzeren draaitoneel wijzigen niet.¹² Een definitieve oplossing voor de lichtinstallatie is nog niet bekend, voor de kleurige uitmonstering van de grote zaal geldt hetzelfde. Het applaus der geschiedenis wordt ingewacht.

M.S. Verweij

Noten

- Charles Vandenhove streeft in zijn verbouwingsplannen o.a. naar een verbeterde toegankelijkheid van de Koninklijke Schouwburg en wil het monument nadrukkelijker dan nu het geval is laten deelnemen aan de stad door het een transparanter karakter te verschaffen. Zie: P. Deiters, *Charles Vandenhove – Een culturele en prémoderne architectuur*, Rotterdam, 1990, pp. 20-22. In 1991 leverde Vandenhove

- plannen voor wijziging van de entree en vestibule van de Koninklijke Schouwburg met een uitbreiding van de entree aan de Koekampzijde voor de kassa's van het theater. G. Bekaert, "Achter de schermen: de nieuwe Koninklijke Schouwburg in Den Haag", in: *Archis* nr. 3 (1992), 3-4. G. Bekaert, *Charles Vandenhove 1985-1995*, Rotterdam, 1994, p. 37 en 42.
- Verwijdering van de kroonluchter werd ten behoeve van een moderne lichtinstallatie noodzakelijk geacht. De lichtinstallatie zou worden geconcentreerd in een "lichtbrug" dwars op de zaal, in een op de ruimte afgestemde (moderne) uitvoering. De kroonluchter vormde in dit plan een belemmering en diende als gevolg te verdwijnen. Handhaving van het huidige plafond zonder kroonluchter, maar met lichtbrug, werd niet als wenselijk beschouwd. Als oplossing stelde de architect toen voor het plafond over te schilderen en het een moderne uitmonstering te verschaffen. Aan lichtkunstenaars zou worden verzocht via projecties op het plafond hun kunstwerken te tonen. Het ijzeren draaitoneel diende te verdwijnen voor een vluchtweg.
- Pieter de Swart kreeg assistentie van de uit Weilburg afkomstige architect F.L. Gunckel volgens: F.H. Schmidt, *Pieter de Swart en Willem IV – Hofarchitectuur in de Republiek* –, (diss. UVA), 1997, p. 135.
- Joannes Breckenheijmer schilderde in 1806 decoraties voor het Leidse theater en was leermeester van o.a. B.J. van Hove (1790-1880). Christian Henning beheerde met zijn broer Godfried een behangselfabriek in Hoorn en was korte tijd als decoratieschilder voor de Amsterdamse schouwburg werkzaam. Biografische gegevens ontleend aan: P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880*, 's-Gravenhage, 1981. H.E. van Gelder meldt over G. van Duylhuis "... (dat hij) zich inderdaad goed van zijn taak heeft gekweten; in de 150 jaar heeft men wel veranderd en technische verbeteringen aangebracht maar in wezen is zijn werk gehandhaafd gebleven als de meest intieme en prettige, de meest geliefde schouwburg, die wij in Nederland hebben." H.E. van Gelder, *Het Haagse Toneel-leven en de Koninklijke Schouwburg 1804-1954*, Den Haag, 1954, p. 47.
- De betrokkenheid van W.C. van der Waeyen Pieterszen (1819-1874) wordt vermeld door P.C. Molhuysen, P.J. Blok en Fr.K.H. Kossmann, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden, 1927, deel 7, pp. 982-983. B.J. van Hove werkte in het decoratieschildervak en trad als zodanig op in de Koninklijke Schouwburg. Van Hove staat tegenwoordig vooral bekend als schilder van landschappen en stadsgezichten. Zie ook noot 4.
- Deze uitspraak staat vermeld in C. Scheffer en A.F.J. Niemeijer, *Architectuur en stedenbouw in Zuid-Holland 1850-1940*, Zwolle/Zeist, 1996, p. 121.
- In het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond en in het Bouwkundig Weekblad verschenen artikelen die pleitten voor behoud van de Koninklijke Schouwburg. Opmerkelijk is dat beide auteurs hun argumenten met name richtten op behoud van de voorgevel en de rest van het gebouw niet in hun uiteenzettingen betrokken. H.E. van Gelder, "De Haagsche Schouwburg" in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 3 (1910), pp. 223-227. J. Gratama, "De oude Haagsche Schouwburg en de nieuwe" in: *Bouwkundig Weekblad – Orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst*, 30 (1910), pp. 613-615. Men sprak in deze jaren over de "Schouwburgquaestie" (1901-1913). In deze "quaestie" werd gedebatteerd over vervanging c.q. sloop of verbouwing c.q. restauratie van het theater. In "Pulchri Studio" vond op 30 september 1912 een protestvergadering plaats volgens: Van Gelder, a.w. (noot 4, p. 54).
- Zie in dit verband: P. de Ruyter, *Den Haag Koninklijke Schouwburg Grote Zaal Historisch Kleuronderzoek*, Delft, oktober 1994 (niet gepubliceerd rapport). In 1923 zijn de houten kapspanten van de zaal door ijzeren vervangen zonder plafond of lichtkroon te verwijderen volgens: Van Gelder, a.w. (noot 4), pp. 56-57.
- Albert Camus beschreef het verschijnsel "zien en gezien worden" binnen een theatrale context als volgt: "Cottard en Tarrou zaten op de duurste plaatsen, vanwaar ze zicht hadden op een barstensvolle

parterre, waar de crème de la crème van onze stadgenoten zat. Nieuwaangekomenen deden zichtbaar hun best om op een opvallende manier naar hun plaats te lopen. Hun silhouetten tekenden zich duidelijk af in het verblindende voetlicht, terwijl de musici discreet hun instrumenten zaten te stemmen. Hoffelijk buigend passeerden ze rij na rij. In het lichte gerocemoes van de beschaafde gesprekken kregen de mensen hun zelfvertrouwen terug, waar het hun enkele uren tevoren, in de donkere straten van de stad, aan ontbroken had. De avondkleding verjoeg de pest." Albert Camus, *De Pest*, Amsterdam, 1993, p. 394 (vertaling Jan Pieter van der Sterre).

- 10 H.H. van Zeggeren, "Verbouwing van den Koninklijken Schouwburg" in: *Die Haghe Jaarboek*, 's-Gravenhage, 1931, pp. 171-183. Van de bestaande toneelruimte werd de achtermuur vier meter naar achteren verplaatst, de kelder uitgediept, de werkruimte van het toneel verbreed en verzwakte houten kapspanten vervangen door een ijzeren kapconstructie waaraan de nieuwe hijsinrichting voor de doeken en de lichtinstallatie en lichtbrug veilig konden worden bevestigd. De acteurs kregen nieuwe kleedkamers, in totaal achttien.
- 11 "...de keuze [is] gevallen op een draaitoneel met ingebouwde verticaal beweegbare podia. Hierdoor is het mogelijk om door juiste keuze van decorgroepeering verschillende tafereelen op de schijf van 15 M. diameter op te bouwen, eventueel met gebruikmaking van de podia, terwijl het toneel ook op gewone wijze, zonder toepassing van het draaibaar gedeelte in den vloer, is te gebruiken." H.H. van Zeggeren, a.w. p. 179 (noot 10).
- 12 Met dank aan Joseph W. van Rooden, consultant regio West bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, voor verstrekking van de laatste gegevens.

KNOB

Bureau:

Mevr. J.A. van den Berg
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
fax 030-2312951

Dagelijks Bestuur:

Prof. dr. G.J. Borger, voorzitter
Ir. R. Apell, vice-voorzitter
Drs. C.W.M. Hendriks
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
A.Ph. de Rooder, penningmeester

Verslag van de studiedag in de Grote of O.L. Vrouwekerk te Breda

In de sfeervolle ruimte van het gerestaureerde koor van de Grote Kerk werden de ongeveer 70 deelnemers aan onze studiedag welkom geheten door de heer J. Gielen, wethouder Cultuur van de Gemeente te Breda. Hij benadrukte de prominente plaats die de Grote Kerk inneemt in de geschiedenis en in het huidige culturele leven van Breda. De restauratie van deze kerk vormt samen met het in de voormalige Chassékazerne nieuw te huisvesten Breda's Museum een belangrijk aandachtspunt in het gemeentelijk cultuurbeleid.

Als eerste inleider gaf de historicus drs. V. Paquay een met vele historische details toegelicht overzicht van de langdurige en interessante geschiedenis van de Grote Kerk.

Hij schetste het ontstaan van deze kerk in de context van de kerkelijke structuur van die tijd en liet zien hoe deze kapittelkerk in de godsdienstige en wereldse samenleving functioneerde.

Stimulerende kracht hierbij waren de heren Van Breda zoals Jan van Polanen en Engelbrecht van Nassau. Zeker tot de periode van de Spaanse overheersing hebben de Nassau's een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de kerk en de stad. De cultuurhistorische waardevolle en interessante grafmonumenten zijn de overgebleven getuigen daarvan. In de loop van de daarop volgende eeuwen werd de betekenis van de stedelijke overheid in relatie tot de Grote Kerk steeds belangrijker. Tegenwoordig functioneert de kerk als een cultureel centrum dat door een stichting wordt beheerd.

De restauratie van de kerk gaf aanleiding en gelegenheid tot bouwhistorisch en archeologisch onderzoek dat overigens slechts op beperkte schaal kon plaatsvinden. Als vertegenwoordiger van de groep onderzoekers, waartoe de gemeente-archeoloog drs. G.R.M. van den Eijnde en de bouwhistoricus drs. K. Emmens behoren, verzorgde de architectuurhistoricus drs. M. Burger een tweede inleiding. Hij wees allereerst op de beperkingen van het onderzoek en de problemen die zich daarbij voordeden. Zo bleek bijvoorbeeld archiefonderzoek moeizaam te zijn daar de relevante archieven slechts zeer versnipperd beschikbaar en toegankelijk waren. Voor systematisch grondig bouwhistorisch onderzoek was te weinig tijd. Het onderzoek moest zich beperken tot relatief losse observaties. Er bestond wel de mogelijkheid tot enig dendrochronologisch onderzoek en dat heeft interessante resultaten opgeleverd. Het archeologische onderzoek moest fragmentarisch blijven waarbij aan het schip meer aandacht kon worden besteed dan aan het koor.

Tegen deze beperkende achtergrond ging spreker vervolgens in op enige bevindingen.

Met grote waarschijnlijkheid kan worden vastgesteld dat de kerk geen houten voorganger heeft gehad. Moeilijk te interpreteren was een klein stukje muurwerk waarop men is gestuit. De bouw van de eerste kerk is begonnen in het eerste kwart van de dertiende eeuw. Een uit de archieven bekende Van Polanenkapel aan de noordkant van de kerk is bouwhistorisch moeilijk te vinden en te reconstrueren. De bouw van de huidige kerk is circa 1410 begonnen. Het koor dateert uit het midden van de 15de eeuw. Uit het dendrochronologisch onderzoek van dr. D.J. de Vries (RDMZ) is gebleken dat de dakconstructies van de kerk snel achter elkaar gebouwd zijn. Waarschijnlijk werden koor (veldat hout 1445-1453) en transept (1449) in één bouwcampagne overdekt, terwijl het hout voor het schip ergens tussen 1459 en 1464 geveld is. Desondanks laat de architectuur van de kerk een duidelijke stijlbreek zien, hetgeen erop kan wijzen dat het schip niet in korte tijd over de volle lengte is opgetrokken. Onduidelijk is hoe deze ogenschijnlijk tegenstrijdige gegevens geïnterpreteerd moeten worden. De lichtbeuk is pas in de 17de eeuw met natuursteen bekleed. Daarvoor was sprake van een mengeling van bak- en natuursteen.

Tijdens de lunchpauze was er gelegenheid, onder begeleiding van de restauratie-architect prof. J. van Stigt, de nog in uitvoering zijnde restauratie in het schip te bezichtigen. Het restauratieproces was ook te zien aan de hand van op panelen getoonde foto's. Voorts was er een met foto's voorziene documentatie over de opgravingen van de grafkelder van de Nassau's. Na de pauze kwam als derde inleider prof. dr. A.J.J. Mekking, hoogleraar architectuurgeschiedenis, aan het woord. Hij memoreerde allereerst dat de Rijkscommissie voor de Monumenten sterk heeft aangedrongen op het verrichten van een gedegen bouwhistorisch onderzoek. Dat heeft dan ook wel plaats gevonden, maar zijns inziens te laat en te beperkt. Men is met de restauratie begonnen terwijl men nog onvoldoende wist. Hij wil nu nog geen oordeel geven over de resultaten van deze, nog niet afgeronde,

restauratie. Na deze kritische kanttekening vooraf, ging spreker voorts in meer algemene zin in op de rol die (kennis van) de architectuurgeschiedenis bij restauraties dient te spelen. In veel gevallen vindt er geen of onvoldoende literatuur-onderzoek plaats zodat bekende architectuurhistorische gegevens en inzichten worden genegeerd. Spreker illustreerde dit aan de hand van de Sint-Servaas in Maastricht. Uit oude afbeeldingen blijkt dat deze kerk aan de oostzijde twee portalen had. Dat is een kenmerk van rijkskerken. Dit gegeven is bij de restauratie van de Sint-Servaas genegeerd. Een ander gegeven dat kan worden beschouwd als architectuurhistorische randvoorwaarde bij restauratie heeft betrekking op de functie van het gebouw (of delen ervan) en de omgeving.

Aan bijvoorbeeld een kerktoeren met kerkportaal en soms een privé-kapel is duidelijk een statusaspect verbonden. Het heeft een functie in het stadsbeeld en is een stedelijk symbool van formaat. Het kerkportaal was vroeger de plek voor rechtspraak en voor huwelijksluiting. Daarmee had het meer een bestuurlijk/juridische betekenis dan een liturgisch/kerkelijke. Ook dit gegeven zou bij een restauratieplan een rol moeten spelen. Wat de omgeving betreft mag de omperking van kerken niet over het hoofd gezien worden. Deze duidt op het bestaan van een immuniteit. Te weinig wordt begrepen wat de functie van de kerk was in zijn omgeving. Zo leidt het afbreken van de huizenaanbouw van kerken tot isolatie van het monument. De plaats van de kerk in de samenleving van een stad of dorp wordt op deze wijze wezenlijk aangetast.

Tot slot formuleerde spreker een drietal voorwaarden dat bij elke restauratie in acht genomen moet worden:

- eerst documenteren, dan herstellen
- restaureren is niet hetzelfde als het in de oorspronkelijke staat terug brengen. Ook de geschiedenis van eerdere restauraties en veranderingen moet zichtbaar blijven
- vóór restauratie moet je weten wat je precies (met de ruimte) wilt

Tenslotte kwam de restauratie-architect, prof. J. van Stigt, aan het woord. Hij wees op de problemen die hij bij de aanvang van de restauratie tegenkwam en waarvan herstel geen uitstel kon dulden. Voorafgaand onderzoek is natuurlijk nuttig, maar als het dak lekt moet dat eerst gerepareerd worden.

Deze leerzame studiedag werd besloten met een bezoek aan het onlangs gerestaureerde Huis Ocrum, dat oorspronkelijk uit de 16de eeuw dateert. De gemeente bood de deelnemers hier een borrel aan. De bouwhistoricus ir. J. Kamphuis gaf aan de hand van dia's en een rondleiding een toelichting op de geschiedenis en de restauratie van dit pand. De studiedag was voorbereid in samenwerking met de Dienst Cultuur van de Gemeente, i.c. het Breda's Museum.

drs. C.W.H. Hendriks

reel erfgoed". Aan de hand van dit thema zal aandacht worden gegeven aan hetgeen de KNOB bij de oprichting voor ogen stond en wat werd bereikt. Voorts aan de vraag in hoeverre de doelstellingen van de KNOB nog actueel zijn en welke doelstellingen de KNOB verder zou moeten nastreven. Immers, Nederland in het algemeen en de meeste monumenten van geschiedenis en kunst zien er thans heel anders uit dan toen de KNOB werd opgericht. De archeologie en de monumentenzorg kregen een vast fundament in onder andere wet- en regelgeving en maakten een bewogen ontwikkeling door. Tal van objecten werden wettelijk beschermd en ondergingen een of meer restauraties. De oudheidkundige "opgave" aan het einde van de 20e eeuw is dan ook een totaal andere dan wat de oprichters van de KNOB aan het einde van de 19e eeuw als hun taak of wellicht als hun roeping zagen. De lustrumcommissie wil "100 jaar KNOB" aangrijpen om duidelijk te maken wat de KNOB bewoog om zich 100 jaar lang in te zetten voor het behoud van het culturele erfgoed en waarom dat ook in de toekomst noodzakelijk zal blijven. Het ligt voor de hand de ontwikkelingen en de veranderingen in opvattingen over restauratie en behoud te bezien vanuit de Beginselen zoals die aan het begin van het bestaan van de Bond zijn geformuleerd. En de KNOB zou de KNOB niet zijn als daarbij niet het accent zou worden gelegd op de inhoudelijke en wetenschappelijke aspecten van het behoudsvraagstuk tegen de achtergrond van het algemeen culturele belang van de instandhouding en de noodzaak van overdracht van kennis van het culturele erfgoed.

Deze gedachten wil de commissie vorm geven door middel van:

1. een wetenschappelijk congres;
2. een congresbundel;
3. een (reizende) fototentoonstelling.

Het wetenschappelijk congres zal op 15 oktober 1998 worden gehouden in Dordrecht omdat in deze stad op 15 oktober 1898 het besluit werd genomen de Oudheidkundige Bond op te richten. Dan zal ook de fototentoonstelling, die in nauwe samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zal worden samengesteld, worden geopend.

De eigenlijke lustrumviering zal plaatsvinden op 28 januari 1999 in Amsterdam. De oprichtingsdatum van de Bond – 7 januari – vond de commissie wat minder geschikt als datum voor de viering van het eeuwfeest, omdat die datum te dicht bij de kerstvakantie ligt. Ook wordt er nog aan gedacht in mei 1999 een speciale lustrumexcursie te organiseren. De genoemde data kunt u alvast in uw agenda noteren. Tenslotte ligt het in de bedoeling de geschiedenis van de Bond vast te leggen in een dubbelnummer van het Bulletin. In de komende tijd zult u op de hoogte worden gehouden van de vorderingen, die de lustrumcommissie maakt met de voorbereidingen voor het eeuwfeest.

Viering Eeuwfeest van de KNOB in 1999

Op 7 januari 1999 zal het honderd jaar geleden zijn dat de Nederlandsche Oudheidkundige Bond werd opgericht. Alle reden dus om stil te staan bij wat de inmiddels Koninklijke Bond in die 100 jaar heeft nagestreefd en tot stand gebracht en wat de opgave voor de Bond in de 21e eeuw zal moeten zijn. Het bestuur heeft dan ook een commissie ingesteld, die al geruime tijd bezig is plannen te maken voor de viering van het 20e lustrum. Deze commissie bestaat uit prof. dr G.J. Borger, voorzitter, mevr. drs M.E. de Haas, drs C.W.M. Hendriks, mr G.W. van Herwaarden, drs J.F. van Regteren Altena, de heer C.G. Scheltema en mevr. drs E. Stades-Visscher. Als centraal thema voor het lustrum is gekozen voor: "Honderd jaar oudheidkunde in Nederland: ontwikkeling in het denken over het cultu-

SUMMARIES

From luxury architecture treatise to practical manual: the Dutch editions of Scamozzi's *L'Idée de l'Architecture Universale**

Andrew Hopkins and Arnold Witte

The architecture treatise "L'Idée de l'Architecture Universale" first appeared in a Dutch translation in 1640, published by Cornelis Danckerts from Amsterdam. This first edition in folio format, abundantly supplied with illustrations and text, only comprised the sixth Book of the treatise, on the subject of the orders of columns. His

plan of publishing the whole treatise in a complete translation appears from the journey his son Dancker Danckerts made to Venice in 1655 to buy the original woodcuts from the heirs. However, these plans were thwarted by Symon Bosboom, stonemason by trade and as such involved in the building of the Amsterdam Town Hall, who published a simplified version of the treatise in 1657. This consisted of a short introductory text and chiefly illustrations that could easily be imitated by pupils and amateurs of architecture. In 1662 and 1664 rival editions were published by Joachem Schuym and Joost Vermaarsch respectively, both intended to explain the material of Scamozzi – in the case of Vermaarsch combined with theories of Palladio and Serlio – as simply and clearly as possible. Attempts by Danckerts to retain the market for the luxury edition by means of some cosmetic adaptations and the addition of all the original illustrations, turned out to be useless, however. Consequently, Dancker Danckerts and his successors in the family business opted for taking over the simplified editions. Until in the eighteenth century these adaptations, among which Bosboom's edition proved to have greatest commercial success, were published in a practically unchanged form. Until the middle of the nineteenth century these editions continued to be used as practical sample books for the education of artists and architects. The last editions, from 1784 onwards, introduce some innovations in the text, playing along with the new developments: the rules of architecture appear no longer to be determined from on high, but by the artist himself. This development marks the end of a successful publication history of Bosboom's treatise. The last edition appeared in 1854.

Willem Goeree (1635-1711) and the development of a general theory of architecture in The Netherlands

Charles van den Heuvel

In his "*d'Algemene Bouwkunde*" (General Architecture) of 1681 Willem Goeree rightly concluded that in The Netherlands the most general aspects of architecture had hardly been studied, unlike the five orders of architecture. His treatise is in fact the first printed treatise on architecture in the Dutch language in which an attempt was made to find a connection between architecture of classical antiquity and contemporary architecture which surpassed the usual discussions of the columns or the presentation of designs by leading architects such as Post or Vingboons. Moreover, Goeree pointed out to the urban elite that its task did not just consist in embellishing the town with splendid palaces, but also in providing facilities from which all the citizens would benefit. Because of the wide range of themes dealt with and the attention for the public character of architecture "*d'Algemene Bouwkunde*", more than any other seventeenth-century Dutch architecture treatise, also breathes the atmosphere of Vitruvius's *De Architectura Libri Decem*. Possibly due to the absence of illustrations this little treatise never attracted the attention received by the Dutch adaptations of the column books. An autograph handwriting of "*d'Algemene Bouwkunde*", on the other hand, comprises many prints as well as some drawings by Goeree himself. As regards content, too, it is an important addition to the printed version. Because of the dozens of authors who are quoted, from a historiographic point of view the handwriting constitutes one of the major sources of Dutch theory of architecture. It gives a good picture of the reception of international theory of architecture in the Low Countries, in which the attention paid to Scamozzi and to the advantages and disadvantages of the many Dutch adaptations of his treatise is especially striking. Whereas for his discussion of the orders of columns

Goeree could make use of many examples, in his treatise on "general architecture", bringing up themes such as the private house, rural buildings, civil-technical constructions, technical and organizational aspects of building, he had far fewer written sources at his disposal. He compensated for this on the one hand by taking an enormous collection of drawings and models as starting-point of his descriptions, on the other hand by using texts on the civil architecture of Simon Stevin and possibly of Nicolaas Goldmann. Goeree's attention for this general "civil" architecture did not only spring from the challenge to present something "new", but it also had to do with a shift in interest from art-historical subjects to religious and church-historical questions. This shift also affected his writings on the theory of architecture, in which the study of the biblical origin of architecture was to get more and more emphasis, with themes such as the temple of Solomon and the tabernacle of Moses. For Goeree both classical Greek and Roman architecture and the architecture without rules and laws produced by man in a process of trial and error, were to be traced back to one and the same divine example. God had appointed man as his sub-architect and Goeree considered it his calling to penetrate this architecture and learn a lesson from it for contemporary building practice. For The Netherlands this was exceptional and it was to take more than a century before another attempt was made to find a link in a broad sense between the architectural form language of elitist Classicism and civil architecture. Since the texts of Stevin were only partly published and the writings composed by Goldmann in Leyden were to be posthumously published in the German language, the theme of civil architecture did not receive the attention it would get in Germany or France. Nevertheless, these works indicate that "*d'Algemene Bouwkunde*" of Goeree was not an isolated case and that in the Dutch Golden Age a more general theory of architecture was also sought, comprising far more than the correct use of the five orders of architecture.

AUTEURS

Dr. Andrew Hopkins promoveerde aan het Courtauld Institute of Art van de Universiteit Londen en is aangesteld als postdoctoraal research fellow aan de Mackintosh School of Architecture te Glasgow. Op dit moment werkt hij aan een publicatie over de Santa Maria della Salute, architectuur en ceremonie in Venetië.

Drs. Arno Witte studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, en werkt op dit moment aan zijn proefschrift over de iconografie van het geschilderde landschap te Rome 1580-1640.

Dr. Charles van den Heuvel, kunsthistoricus, werkt als inspecteur cultuurbezit bij het Ministerie van O.C.&W. Dit artikel schreef hij als K.N.A.W. fellow verbonden aan de Universiteit Utrecht vooruitlopend op een overzichtswerk over theoretische geschriften over steden-, vesting- en waterbouw in de Nederlanden met de titel: "Van zuilen en heipalen. De grondvesten van de Nederlandse architectuurtheorie van het midden van de zestiende tot het midden van de achttiende eeuw".

Dr. Thomas H. von der Dunk werkt als post-doctoraal onderzoeker bij het Huizinga Instituut (standplaats Utrecht) waar hij een studie voorbereidt over het nationale karakter van de Nederlandse bouwkunst in de late 18de en vroege 19de eeuw.

De geheimen van het Domplein

Op 18 oktober verschijnen bij Clavis twee uitgaven over recent onderzoek naar de verdwenen kerken van het Domplein in Utrecht, eeuwenlang het kerkelijk centrum van de Noordelijke Nederlanden. Beide boeken leveren een waardevolle bijdrage aan de monumentale geschiedenis van Nederlands voornaamste middeleeuwse stad.

De Salvator of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht

door R.J. Stöver

ca. 200 pagina's; 72 illustraties; 20 x 29 cm; genaaid gebrocheerd; prijs: f 69,50

Clavis Kunsthistorische Monografieën deel 16

Zo'n 1300 jaar geleden stichtte Willibrord op het huidige Domplein de Salvatorkerk. Jos Stöver schreef een intrigerend boek over deze belangwekkende kerk, die in 1587 jammerlijk verdween. Op basis van de meest uiteenlopende bronnen is de auteur erin geslaagd te komen tot een overtuigende reconstructie van de bijna duizend jaar lange geschiedenis van dit voornamelijk kerkgebouw en zijn opdrachtgevers.

De Dom van bisschop Adalbold II te Utrecht. De architectuur en de rol van een elfde-eeuwse bouwheer

door Aart J.J. Mekking

64 pagina's; 15 illustraties; 22 x 15 cm; genaaid gebrocheerd; prijs: f 19,50

Clavis Kleine Kunsthistorische Monografieën deel 15

In de vroege elfde eeuw ondernam de Utrechtse bisschop Adalbold II de herbouw van zijn kathedraal. In dit boek over de voorganger van de huidige Dom laat Aart J.J. Mekking, hoogleraar Bouwkunst aan de Rijksuniversiteit Leiden, zien hoe Adalbolds relatie met het keizerlijk hof en zijn kennis van de toenmalige wiskunde een belangrijke rol speelden bij de prestigieuze nieuwbouw van de Utrechtse kathedraal.

Deze boeken zijn rechtstreeks te bestellen bij:

Clavis Stichting Publicaties Middeleeuwse Kunst
Postbus 1521
3500 BM Utrecht
Fax 030-2545706

Op dit adres is ook een overzicht van Clavis uitgaven verkrijgbaar. Over het Domplein zijn bij Clavis nog twee titels in voorbereiding. Clavis-titels zijn ook leverbaar via de erkende boekhandel.

